

ΕΣΘΗΡ ΣΟΛΟΜΩΝ

Τα μουσεία ως «αντικείμενα»
Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης

«Βασίλισσες στον κήπο»

[...] Πιο κάτω στο μονοπάτι
η γυναίκα από το Γιουκατάν
κάθεται σε μια ξαπλώστρα, τα πόδια της
απλώνονται κάτω από τις αραιές πτυχές μιας φούστας,
το συμπαγές μπρούντζινο σώμα της είναι σε ανάπαυση.

Τα μάτια της είναι κλειστά, το πρόσωπό της ήρεμο.

Έχει ήδη αγαπήσει, γεννήσει,
θηλάσει, πονέσει. Τώρα ξεκουράζεται.

«Όταν μπορείς, μείνε ακίνητος», λέει.

«Όταν πρέπει, γίνε μανιώδης».

E. Small, 2009, «Queens in the Garden»,

Beltway Poetry Quarterly, τόμ. 10, τχ. 1 (Χειμώνας)¹

Τα πράγματα δημιουργούν τους ανθρώπους
όπως και οι άνθρωποι τα πράγματα.

Ch. Tilley, 1999, σ. 76

1. Μτφρ.: Εσθήρ Σολομών. Διαθέσιμο στο <http://washingtonart.com/beltway/small.html> (πρόσβαση: 17/7/2011). Το ποίημα της Small αναφέρεται στο γλυπτό του Francisco Zuniga «Seated Yucatan Woman» («Καθιστή γυναίκα από το Γιουκατάν»), το οποίο εκτίθεται στο Hirshhorn Museum and Sculpture Garden της Πολιτείας της Ουάσινγκτον.

Στη ραγδαία αύξηση μουσείων και κηρυγμένων ιστορικών χώρων που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια, λίγος χώρος και χρόνος απομένει για να σκεφτούμε τη σημασία τους. Τις περισσότερες φορές, η ίδρυση, η διατήρηση, η ανάδειξη και η προστασία τους μοιάζουν αυτονόητες ενέργειες, στις οποίες πρέπει να προχωρούν οι αρχές, η πολιτεία, οι ίδιοι οι πολίτες. Τι σημαίνουν όμως η ύπαρξη και η λειτουργία ενός μουσείου; Τι σημαίνει για τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας η οργάνωση μόνιμων και περιοδικών εκθέσεων και πώς αυτό επηρεάζει, με τη σειρά του, τη μουσειακή δράση; Ποιες είναι οι κοινωνικές και ιστορικές παράμετροι που σχετίζονται με την επιλογή μιας κοινωνίας να διατηρήσει αντικείμενα και υλικά κατάλοιπα, δημιουργημένα από τη φύση ή τον άνθρωπο, στο εσωτερικό ενός κτιρίου ή άλλου οριοθετημένου χώρου;

Η αναγνώριση ότι κάθε μουσειακή παρουσίαση συνιστά προϊόν του παρόντος, δημιούργημα που διέπεται από σύγχρονες πολιτιστικές, πολιτικές και επιστημολογικές διαδικασίες, έφερε τα μουσεία, ήδη από τη δεκαετία του 1980, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ανθρωπιστικών αλλά και των κοινωνικών επιστημών.² Στο πλαίσιο ολοένα και πιο δημοφιλών στην ακαδημαϊκή κοινότητα διεπιστημονικών προσεγγίσεων του υλικού κόσμου, τα μουσεία αναλύονται μέσα από τις οπτικές της ιστορίας, της αρχαιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της μουσειολογίας και της αρχιτεκτονικής, καθώς και του διαλόγου που οι παραπάνω κλάδοι έχουν αναπτύξει με την κοινωνική θεωρία.

Αν λοιπόν, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του υλικού πολιτισμού, η σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα αντικείμενα δεν είναι αυτή μιας ευθύγραμμης αντιπροσώπευσης ή μιας γραμμικής συμβολικής αναπαράστασης των μεν από τα δε, αλλά αυτή μιας βαθιάς, αμοιβαίας και δημιουργικής αλληλεπίδρασης,³ τότε αξίζει τον κόπο να ανιχνεύσουμε τις ποικίλες παραμέτρους του δεσμού αυτού που συνδέει τις σύγχρονες κοινωνίες με τα μουσεία τους· η ανάλυση των τελευταίων, όπως συμβαίνει με τη μελέτη όλων των υλικών δημιουργημάτων του ανθρώπου, ανοίγει ένα παράθυρο προς την κατανόηση των αξιών, των αντιλήψεων και των πρακτικών μιας κοινωνίας.

2. Βλ. Stocking (επιμ.), 1985· Lumley, 1988α· Pearce (επιμ.), 1989· (επιμ.), 1990α· (επιμ.) 1997· Πιρς, 2002· Karp – Lavine (επιμ.), 1991· Karp – Mullen Kraemer – Lavine (επιμ.), 1992· Lubar – Kingery (επιμ.), 1993· Sherman – Rogoff (επιμ.), 1994· Macdonald – Fyfe (επιμ.), 1996· Messiah Carbonell (επιμ.), 2004· Marstine (επιμ.), 2005· Corsane (επιμ.), 2005· Macdonald (επιμ.), 2006· Shelton, 2006α· Knell (επιμ.), 2007α· Fritsch (επιμ.), 2011.

3. Μεταξύ άλλων, βλ. Miller, 1987· 1998· 2007· Miller – Tilley, 1996· Tilley, 1999· 2001· 2006· Tilley κ.ά. (επιμ.), 2006.

Τι είναι όμως ένα μουσείο;

Στο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος «μουσείο» για να καλυφθεί μια μεγάλη ποικιλία χώρων στους οποίους φυλάσσονται και εκτίθενται αντικείμενα με σκοπό το δημόσιο όφελος: μουσεία (στεγασμένα ή υπαίθρια, φυσικά ή εικονικά, αυτόνομα ή συναρτώμενα από τόπους ιστορικής σημασίας), κτίρια, μνημεία, οικισμοί και προστατευόμενα τοπία με κάθε λογής νομικό, ιδιοκτησιακό και διοικητικό καθεστώς. Ωστόσο, η συζήτηση για το τι είναι, πώς λειτουργεί και γιατί πρέπει να υπάρχει ένα μουσείο χαρακτηρίζεται από εννοιολογική ρευστότητα. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει στη διατύπωση πλήθους σχετικών ορισμών από συναφείς οργανισμούς, οι οποίοι διαρκώς συμπληρώνονται ή τροποποιούνται (Shelton, 2006α, σ. 481-484· Οικονόμου, 2003, σ. 15-23).⁴ Σε αυτούς, άλλοτε εντάσσονται και άλλοτε αποκλείονται αμφιλεγόμενες μορφές μουσειακής δράσης, όπως φυσικοί και διαδικτυακοί χώροι που στηρίζονται αποκλειστικά στην ψηφιακή τεχνολογία και την εικονική περιήγηση, τα εκθέματα των οποίων είναι αντίγραφα ή ανακατασκευές αντικειμένων που βρίσκονται αλλού, χώροι που δεν διαθέτουν μόνιμες συλλογές ή δεν έχουν καν αντικείμενα προς έκθεση.⁵

Παρά τις δυσκολίες προσδιορισμού της μορφής, των χαρακτηριστικών και του ρόλου τους, τα μουσεία επεκτείνονται διαρκώς, διευρύνοντας τις εγκαταστάσεις τους, το θεματικό τους περιεχόμενο, τους τρόπους πρόσβασης στις συλλογές τους και τις παροχές τους προς το κοινό. Θα υποστήριζε κάποιος ότι η πρωτόγνωρη αύξηση του αριθμού τους (ίσως ακόμη και η ίδια η δημοτικότητα των μουσειακών σπουδών) έρχεται, εκ

4. Σύμφωνα με τον τελευταίο ορισμό που δόθηκε από το ICOM (Γενική συνέλευση της Βιέννης, 2007), «το μουσείο είναι ένας μη κερδοσκοπικός μόνιμος οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοικτός στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, μελετά, κοινοποιεί και εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του με σκοπό την εκπαίδευση, τη μελέτη και την ψυχαγωγία» (διαθέσιμο στο <http://icom.museum/who-we-are/the-vision/museum-definition.html>, πρόσβαση: 17/7/2011). Για τα ελληνικά δεδομένα, βλ. τους ορισμούς που δίνονται από το νόμο 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς». Για ευρύτερα ζητήματα που αφορούν το νομικό μέρος της ίδρυσης και της λειτουργίας των ελληνικών αρχαιολογικών μουσείων και της προστασίας των αρχαιοτήτων, βλ. Βουδούρη, 2003· Voudouri, 2010, καθώς επίσης τον ιστότοπο της Ελληνικής Εταιρείας Δικαίου Αρχαιοτήτων <http://www.law-archaeology.gr> (πρόσβαση: 16/7/2011).

5. Για θεωρητικά ζητήματα σε σχέση με τη χρήση της τεχνολογίας στα μουσεία, τα εικονικά μουσεία, την ψηφιακή επιμέλεια και την «υλικότητά» της, βλ. Thomas – Mintz (επιμ.), 1998· Deloche, 2001· Μπούνια κ.ά. (επιμ.), 2008· Dallas, 2007α· 2007β· Papaconstantinou, 2008.

πρώτης όψεως, σε αντίθεση με φαινόμενα που χαρακτηρίζουν την εποχή μας, δηλαδή με την αμφισβήτηση των επιστημονικών βεβαιοτήτων της «επίσημης» ιστορίας και της «αντικειμενικής» γνώσης, των λεγόμενων «μεγάλων αφηγήσεων», όπως του έθνους, και αξιών, όπως της αυθεντικότητας. Με τις έννοιες αυτές τα μουσεία είναι παραδοσιακά συνυφασμένα, ως δημιουργήματα της νεωτερικότητας και της σκέψης του Διαφωτισμού (Macdonald, 1996, σ. 1· Walsh, 1992· Keene, 2006). Στο συγκεκριμένο θέμα θα επανέλθουμε όμως αργότερα.

Γεγονός πάντως είναι ότι το ρεύμα των κοινωνικών αμφισβητήσεων δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστα τα ίδια τα μουσεία και τους επαγγελματίες τους. Τα θέματα των εκθέσεων που διοργανώνουν γίνονται όλο και πιο πρωτότυπα, τα αντικείμενα που παρουσιάζουν περισσότερο απρόβλεπτα, τα μέσα επικοινωνίας των νοημάτων τους πιο σύνθετα και εντυπωσιακά, οι τεχνικές διαφήμισης του έργου τους προσιδιάζουν συχνά σε αυτές της βιομηχανίας των θεαμάτων και της κατανάλωσης. Παράλληλα, το κοινό στο οποίο απευθύνονται είναι πλέον μεγαλύτερο και πιο ετερόκλητο, όχι αναγκαστικά μορφωμένο ή κοινωνικά καταξιωμένο, ενώ οι μουσειακές δράσεις γίνονται πιο καινοτόμες, με σκοπό να τραβήξουν το ενδιαφέρον ανοίκειων με το χώρο επισκεπτών.

Ωστόσο, ένα σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη συζήτηση αυτή είναι ότι ένα μουσείο δεν είναι μόνο... το μουσείο. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται μόνο για έναν οργανισμό με προσδιορισμένο χώρο, εκθέματα και δράση, αλλά για κάτι που ξεπερνά όλα τα προσδιορίσιμα αυτά μεγέθη, καθώς διαχέεται στην κοινωνία με ποικίλους τρόπους (Macdonald, 1996, σ. 1· Bennett, 1995, σ. 59 κ.ε.· Appadurai – Breckenridge, 1999· Shelton, 2006α, σ. 480-481): ως επιστημονική γνώση, ως αισθητική και ιδεολογία, ως τρόπος οργάνωσης της οπτικής εμπειρίας, της ψυχαγωγίας, του ταξιδιού και της μάθησης, ως στάση απέναντι στον υλικό πολιτισμό γενικά, ως άποψη για την ταυτότητα, την ετερότητα, το νόημα της πολιτιστικής ιδιοκτησίας, την κοινοτική και εθνοτική δράση σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο, τη σημασία και τη σχέση παρελθόντος και παρόντος· με άλλα λόγια, για πλήθος ζητημάτων που απασχολούν σήμερα τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές σπουδές και καθιστούν τα μουσεία εξαιρετικά σύνθετα αντικείμενα προς ανάλυση.

Η (ανα)δημιουργία του κόσμου σε τέσσερις τοίχους (ή άλλα... όρια)

Ποιες όμως πλευρές της μουσειακής δράσης ενδιαφέρουν το μελετητή του υλικού πολιτισμού; Μία εξ αυτών, που θα μας απασχολήσει άμεσα, είναι η διαδικασία της αναπαράστασης ενός πολιτισμού με τον αφαιρετικό και αναγκαστικά αποσπασματικό τρόπο που επιβάλλουν οι συνθήκες οργάνωσης και λειτουργίας κάθε έκθεσης (εντός ή εκτός ενός κτιρίου), ακόμη και αυτών με εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα.⁶

Η εκθεσιακή δράση αρθρώνεται συνήθως με αφηγηματικούς όρους, κεντρικό ρόλο στους οποίους παίζουν τα αντικείμενα-εκθέματα. Από το λίγο και το μερικό προσπαθούμε να αγγίξουμε ή, όπως συνηθίζεται να λέγεται, να κατασκευάσουμε το συνολικό και κατά το δυνατόν πιο γενικό. Μέσα από αυτό που ο επισκέπτης θα δει, θα διαβάσει, θα ακούσει ή θα αγγίξει, θέλουμε να τον οδηγήσουμε στην απόκτηση μιας εμπειρίας με ιδιαίτερο νόημα, αλλά και στην εξοικείωση με μια γνώση ευρύτερη, να συσχετίσουμε κάθε έκθεμα με πολύ περισσότερα: σχέσεις, χρόνους, γεγονότα, δομές, τάσεις, νοήματα, άλλα αντικείμενα. Επιπλέον, κάθε φορά που ένα μουσείο είτε προσπαθεί να «αφηγηθεί» τον πολιτισμό μιας ομάδας ή μιας εποχής μέσω της παρουσίασης συγκεκριμένου αριθμού και τύπου πραγμάτων που συμβαίνει να έχει στην κατοχή του είτε λείει πράγματα χρησιμοποιώντας τα αντικείμενα απλώς ως αφορμές, συγκεκριμένες επιστημολογικές αξίες επηρεάζουν το μουσειακό έργο, αξίες που υποστηρίζουν οι συναφείς με τα εκθέματα επιστήμες.⁷ Με ποιους

6. Το ζήτημα της μουσειακής αναπαράστασης είναι από τα πρώτα που απασχόλησαν τη μουσειολογία και η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής. Ενδεικτικά, βλ. Jordanova, 1989· Saumarez-Smith, 1989· Taborsky, 1990· Macdonald – Silverstone, 1990· Kavanagh (επιμ.), 1991· Walsh, 1992· Kirshenblatt-Gimblett, 1998, σ. 17 κ.ε.· Pearce (επιμ.), 1989· (επιμ.), 1990α· 1990β· (επιμ.), 1994· 1995· (επιμ.), 1997· 1999· Karp – Lavine, 1991· Macdonald – Fyfe (επιμ.), 1996· Henderson – Kaeppler (επιμ.), 1997. Επίσης, για την ποιητική και την πολιτική της μουσειακής αναπαράστασης, βλ. Lidchi, 1997. Στα ελληνικά, βλ. Μούλιου – Μπούνια, 1999· Νάκου, 2001· Σαλιτσά (επιμ.), 2001· Μούλιου, 2001· 2005· Μπούνια, 2006. Για πρόσφατες ελληνικές μουσειολογικές μελέτες περίπτωσης, ενδεικτικά βλ. Τζωρτζάκη – Νικηφορίδου, 1999· Νικηφορίδου, 2005· Ζάχος κ.ά., 2007· Σολομών, 2008· 2012· Γκαλινίκη κ.ά., 2008· Οικονομίδου, 2009· Καλαμαρά κ.ά., 2010· Grammenos, 2011· Αδάμ-Βελένη – Σολομών, 2011· Αδάμ-Βελένη – Σολομών κ.ά., υπό έκδοση. Επίσης, βλ. *Εν Βόλω*, τχ. 22 (2006) για το μουσείο της πόλης του Βόλου.

7. Για παράδειγμα, η αρχαιολογία [Hodder, (επιμ.), 1989· (επιμ.), 2001· Χόντερ – Χάτσον, 2010 [2003]· Pearce, 1990β· 1999· Owen, 1996· Denford (επιμ.), 1997· Merriman, 1999· 2000· Κωτσάκης, 2001· 2008], η ιστορία (Kavanagh, 1990· Jordanova, 2000), η ιστορία της τέχνης [Greenberg κ.ά. (επιμ.), 1996· Σερότα, 1999· Whitehead, 2005· 2011·

όμως όρους (οπτικούς, λεκτικούς, ηχητικούς, τεχνολογικούς, χωρικούς) γίνονται οι αναπαραστάσεις «άλλων» (στο χώρο και το χρόνο) ανθρώπων; Και δεύτερον, αλλά διόλου δευτερεύον, ποιος έχει λόγο για το θέμα και τον τρόπο των αναπαραστάσεων αυτών;

Μια πρώτη μεγάλη ώθηση στην ανάλυση και κατανόηση των μουσειακών εκθέσεων ως σύγχρονων υλικών δημιουργημάτων έδωσαν οι δομιστικές προσεγγίσεις. Η βάση των τελευταίων συνίσταται στον εντοπισμό αναλογιών ανάμεσα στη χρήση των αντικειμένων και στη χρήση της γλώσσας (Mason, 2006, σ. 18-19). Πρόκειται, δηλαδή, για τη σημειωτική αποτύπωση μιας γραμματικής ή, καλύτερα, μιας σύνταξης, η οποία επιτρέπει στα υπό έκθεση αντικείμενα να αποκτήσουν νόημα, να «μιλήσουν» μέσω του αφηγητή-επιμελητή της έκθεσης τόσο στον απλό θεατή όσο και στον αναλυτή· άλλοτε με κι άλλοτε χωρίς λόγια.

Πρωτοπόρος στην εισαγωγή σημειωτικών θεωριών στη μουσειακή ανάλυση αλλά και θεμελιωτής της μουσειολογίας υπήρξε το Τμήμα Μουσειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Leicester στην Αγγλία. Η Susan Pearce, καθηγήτρια επί πολλά χρόνια στο τμήμα αυτό, έθεσε τα αντικείμενα στον πυρήνα της μουσειακής δράσης, αναδεικνύοντας το ρόλο της μουσειακής αναπαραστάσης και συνδέοντάς την με τις κοινωνικές αναζητήσεις της λεγόμενης μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας [Pearce (επιμ.), 1989· (επιμ.), 1990α· 1990β· (επιμ.), 1997]. Παράλληλα, ανέπτυξε μια συστημική, ιστορικά ενταγμένη, προσέγγιση της ιστορίας των συλλογών [Pearce (επιμ.), 1994, 1995· Πιρς, 2002]. Στο ίδιο πανεπιστήμιο αναπτύχθηκε μια σειρά ερευνών όσον αφορά την επικοινωνία με πολλαπλά είδη κοινού, προωθώντας έτσι τη θεώρηση του μουσείου ως φορέα κοινωνικής δράσης [Hooper-Greenhill, 1994· (επιμ.), 1995· 2000], για τη μελέτη του οποίου οφείλουν να συνεργαστούν η παιδαγωγική, οι σπουδές επικοινωνίας, η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία.

Σε πρώτο στάδιο, οι σημειωτικές αναλύσεις υπήρξαν πολύτιμες γιατί επέτρεψαν να διαχωρίσουμε τα εκθέματα (σημαίνοντα) από τα νοήματά τους (σημαινόμενα) και να χαρτογραφήσουμε το πλήθος των σημείων αυτών που φτιάχνει το οπτικό και νοηματικό σύστημα μιας έκθεσης, το περιεχόμενο της οποίας συγκροτεί ένα σύστημα σύνθετης επικοινωνίας ανάμεσα σε τρία εμπλεκόμενα μέρη (Baxandall, 1991· Taborsky, 1990):

McClellan, 2008], η λαογραφία και η ανθρωπολογία [Clifford, 1988, σ. 215-251· Bouquet (επιμ.), 2001· 2004· Grognet, 2004· Goldwater, 2004· Shelton, 2006β· Σκουτέρη, 1994· 2003· Καυταντζόγλου, 2003· Οικονόμου, 2004], οι φυσικές και οι θετικές επιστήμες [Haraway, 1984· Macdonald (επιμ.), 1998· 2002· Conn, 2006· Alberti, 2008] κ.ο.κ.

τους ανθρώπους που κάποτε δημιούργησαν και χρησιμοποίησαν τα εκτιθέμενα αντικείμενα, τους ανθρώπους που τα προσεγγίζουν σήμερα ως επισκέπτες και τους ενδιαμέσους, δηλαδή, τους ειδικούς επιστήμονες, που συλλέγουν, κατηγοριοποιούν, εκθέτουν και, πάνω απ' όλα, ερμηνεύουν τον υλικό πολιτισμό.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΥΣΤΡΑΛΙΑΣ, ΠΕΡΘ

«Το μουσείο ως φορέας επικοινωνίας»

Αυτός ήταν ο τίτλος ενός σημαντικού άρθρου που δημοσίευσαν το 1979 οι επικοινωνιολόγοι Rober Hodge και Wilfred D'Souza. Σε αυτό χρησιμοποίησαν τη σημειωτική προκειμένου να αναλύσουν την έκθεση για τον πολιτισμό των Αβορίγινων που στέγαζε τότε το Μουσείο του Περθ (Aboriginal Gallery). Οι μελετητές διερευνούν τη γλώσσα των σημείων της έκθεσης και το ρόλο συγκεκριμένων μουσειογραφικών επιλογών, όπως τα προσομοιωμένα περιβάλλοντα, εξετάζοντας τη δυνατότητα των χρησιμοποιούμενων μέσων να μεταφέρουν μηνύματα και νοήματα, καθώς και τα προβλήματα και τους περιορισμούς που συνεπάγεται η χρήση τους. Επισημαίνονται περιπτώσεις αποτυχημένης ή παραπλανητικής επικοινωνίας ανάμεσα στους μουσειολόγους και το κοινό, ή, ακριβέστερα, ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες κοινού (ανάλογα με την ηλικία, το πολιτιστικό υπόβαθρο, τη γλώσσα και την ευρωπαϊκή ή ιθαγενή καταγωγή του επισκέπτη). Η μουσειακή επικοινωνία εντάσσεται σε πολιτικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα της αυστραλιανής κοινωνίας, στον κυρίαρχο ευρωκεντρισμό της, αλλά και στη σταδιακή προσπάθεια αναγνώρισης της αξίας του ιθαγενούς πολιτισμού, στοιχεία που εξηγούν και επηρεάζουν όχι μόνο τη μουσειακή αφήγηση αλλά και τους κώδικές της (Hodge – D'Souza, 1979).

Σε μια έκθεση, τα αντικείμενα μπορούν να αποκτήσουν νόημα (ή νοήματα) με διαφορετικούς τρόπους: μέσω του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της, της «συνομιλίας» της με το κτίριο ή το τοπίο που την περιέχουν [Giebelhausen (επιμ.), 2003· MacLeod (επιμ.), 2005· Τζώρτζη, 2010], της χρήσης επεξηγηματικών κειμένων (στους τοίχους, στις προθήκες, στις λεζάντες), συνοδευτικών φωτογραφιών που υποστηρίζουν την αληθοφάνεια της ερμηνείας και συχνά συνιστούν οι ίδιες εκθέματα, του φωτισμού, της χρήσης ήχων και ηχητικών πληροφοριών, μακετών και τρισδιάστατων ανακατασκευών, μέσω προφορικών επεξηγήσεων από ξεναγούς

και ειδικούς, των λεγόμενων νέων τεχνολογιών, για τις οποίες απαιτείται συχνά η ενεργοποίηση δύο τουλάχιστον αισθήσεων (το video, οι οθόνες αφής κτλ.), της εμφύχωσης των εκθεμάτων από ηθοποιούς, του τρόπου συντήρησής τους, κι ακόμη, μέσω της χωροθέτησής τους στο εκθεσιακό πεδίο (ενταγμένα σε μια σειρά που υποβάλλει η πορεία των επισκεπτών, μόνα τους, μαζί με άλλα παρόμοια ή διαφορετικού τύπου αντικείμενα, ελεύθερα, μέσα σε προθήκες κ.ο.κ.). Τα παραπάνω εργαλεία αποτελούν κωδικοποιητές που μας οδηγούν μέσω μιας αφηγηματικής στρατηγικής (Bal, 1992· Jordanova, 1989· Silverstone, 1989· 1994) στο νόημα ή τα νοήματα των αντικειμένων, νοήματα οργανωμένα όχι αναγκαστικά παρατακτικά αλλά σε ιεραρχικά επίπεδα σημασίας. Παρά τη φαινομενική στατικότητα των σημειωτικών αναλύσεων, τα νοήματα αυτά φαίνεται ότι αλλάζουν και επαναξιολογούνται ανά εποχή, κοινωνικό και επιστημολογικό πλαίσιο και επισκέπτη ή ακόμη και από τον ίδιο επισκέπτη στη διάρκεια των διαφορετικών «αναγνώσεων» του υλικού πολιτισμού που, ενδεχομένως, επιχειρεί.

Στο εσωτερικό των μουσειακών οργανισμών, οι αναζητήσεις αυτές βρήκαν ιδιαίτερη απήχηση.⁸ Η διαλεκτική ανάμεσα στα αντικείμενα και τη σημασία τους επηρέασε τόσο την εκθεσιακή δραστηριότητα όσο και τα συστήματα ταξινόμησης και καταλογογράφησης των συλλογών, εφόσον έγινε πλέον αντιληπτό ότι κάθε κατηγοριοποίηση αντικειμένων προϋποθέτει ένα σύστημα ερμηνείας τους. Η πολυσημία των εκθεμάτων, έννοια που στηρίχτηκε στη θεωρητική σκέψη φιλοσόφων όπως ο Jacques Derrida για τη διάχυση του νοήματος (Yates, 1990), αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλές νέες εκθέσεις και επιχείρημα πίσω από πλήθος προσπαθειών επανέκθεσης μόνιμων συλλογών σε ολόκληρο τον κόσμο. Από αυτές δεν λείπουν τα αναστοχαστικά σχόλια όσον αφορά το ρόλο του επιμελητή στην κατασκευή της γνώσης, τις συνθήκες παραγωγής μιας έκθεσης ή ακόμη και την εκούσια υποβάθμιση/αποσιώπηση ερμηνειών των εκθεμάτων, πέρα από αυτήν που υιοθετούν το μουσείο και οι επιμελητές του.

8. Ένα ολόκληρο ρεύμα, η νέα μουσειολογία, διαμορφώθηκε στη δεκαετία του 1980 και έκτοτε καθόρισε κάθε θεωρητική αναφορά στα μουσεία. Στο ομώνυμο βιβλίο του, ο Peter Vergo έθεσε την αναζήτηση και αποτύπωση του νοήματος των αντικειμένων ως βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο της νέας, σε σχέση με μια παλαιότερη εκδοχή της, μουσειολογίας, η οποία αφορούσε κυρίως τις πρακτικές πλευρές του μουσειακού έργου και θεωρούσε τις σημασίες των αντικειμένων εγγενείς και συμφυείς με αυτά [Vergo (επιμ.), 1989· πρβ. Macdonald (επιμ.), 2006, σ. 2· Ross, 2004].

Τα μουσεία ως «καθρέφτες» κοινωνικών σχέσεων: Πολιτική, ιδεολογία, ταυτότητα, νοσταλγία

Ωστόσο, μια μουσειακή έκθεση δεν συνιστά μόνο ένα μηχανισμό «μετάφρασης» πληροφοριών από τον ειδικό προς το κοινό, αλλά και εκδήλωσης στοιχείων της κοινωνικής ταυτότητας σε πολλές από τις εκδοχές της (εθνική, τοπική, φυλετική, θρησκευτική, εθνοτική ή άλλη). Πρόκειται για μια περίπλοκη διαδικασία σημασιοδότησης που δεν περιορίζεται στο εκθεσιακό πεδίο αλλά σχετίζεται με όλες τις πλευρές της μουσειακής δραστηριότητας, καθώς και την προβολή τους μέσω του δημόσιου λόγου. Έτσι, η ίδρυση και λειτουργία ενός μουσείου και το καθεστώς «παραγωγής» της γνώσης μέσω των εκθέσεων του εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο [Karp – Lavine (επιμ.), 1991· Luke, 1992· Bennett, 1995· Lidchi, 1997, σ. 184 κ.ε.· Handler – Gable, 1997· Macdonald (επιμ.), 1998· 2003]. Μέσα σε αυτό διαμορφώνονται, ορίζονται ή/και αμφισβητούνται η ταυτότητα και η ετερότητα αλλά και η σημασία συμβολικών αξιών, όπως είναι η παράδοση και η πολιτιστική κληρονομιά.⁹

Τη σημαντικότερη ίσως ώθηση στην προσέγγιση των μουσείων ως ιδεολογικών μηχανισμών έδωσαν οι απόψεις για την «επινόηση της παράδοσης», που υποστήριξαν με μεγάλη απήχηση στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι Eric Hobsbawm και Terence Ranger (επιμ., 1983), και την «κατασκευή» νοερών (ή «φαντασιακών») εθνικών κοινοτήτων, τις οποίες ανέπτυξε ο Benedict Anderson (Αντερσον, 1997 [1983]). Ο τελευταίος εντάσσει τα μουσεία, μαζί με την απογραφή και τους χάρτες, στα εργαλεία του έθνους-κράτους και τις νομιμοποιητικές επικλήσεις του τελευταίου στην ιστορία κατά την προσπάθεια άσκησης εδαφικής και πολιτικής κυριαρχίας σε μία περιοχή (ό.π., σ. 245 κ.ε.). Παράλληλα, την ίδια περίοδο δημοσιεύτηκαν οι πρώτες μελέτες στις οποίες τα μουσεία αντιμετωπιζόνταν ως χώροι παροχής ψυχικής διεξόδου, μιας νοσταλγικής παρηγοριάς για τα αδιέξοδα και την αποξένωση από το παρελθόν που έφεραν ο δυτικός τρόπος παραγωγής, η απώλεια της αυθεντικότητας στις πολιτιστικές εκφράσεις, η αστικοποίηση και άλλοι παράγοντες οι οποίοι συνδέονται με τις συνέπειες της νεωτερικότητας στον δυτικό κόσμο (Butler, 2006, σ. 464-467· Rowlands, 2002· 2006).¹⁰

Η σύνδεση των μουσείων, ως δημοκρατικών-εκπαιδευτικών χώρων, με

9. Για το ρόλο των εννοιών αυτών στις σπουδές πολιτιστικής κληρονομιάς (heritage studies), και τη διαρκή διαφοροποίηση της σημασίας τους, βλ. Lumley, 2005· Butler, 2006.

10. Πρβ. Lowenthal, 1985.

την άσκηση κοινωνικού ελέγχου και την παγίωση εθνικών ιδεολογιών υπήρξε καταλυτική. Εμπνεόμενη από τις αποδομιστικές προσεγγίσεις της αρχαιολογίας και της ανθρωπολογίας ως προς το ρόλο τους στην κατασκευή εθνικών παρελθόντων, η μουσειολογία αποδύθηκε σε ένα παρόμοιο έργο: τα μουσεία στη Δύση όφειλαν να συνειδητοποιήσουν την πολιτική τους δύναμη καθώς και τη σχέση τους με το λόγο του έθνους-κράτους [Kaplan (επιμ.), 1994· 2006· Simpson, 1996· Boswell – Evans (επιμ.), 1999· Fladmark (επιμ.), 2000· McLean, 2005· Toundassaki – Caftantzoglou, 2005· Μπούνια – Γκαζή, (επιμ.), 2012]. Επιπλέον, έγινε αντιληπτή η συμβολική σημασία της συμμετοχής του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης τόσο στην ίδρυση και τη χρηματοδότηση μουσειακών οργανισμών όσο και στην επικοινωνία συγκεκριμένων ιδεολογικών μηνυμάτων προς το ντόπιο και το διεθνές κοινό.

COLONIAL WILLIAMSBURG

Κριτική κοινωνική ιστορία ή πατριωτική ιστορία νοσταλγίας;

Το Colonial Williamsburg αποτελεί ένα τεράστιο μουσείο ζωντανής ιστορίας ή, κατ' άλλους, ένα θεματικό πάρκο, το οποίο αναπαριστά (ή μιμείται...) τη ζωή στη μεγαλύτερη και πιο εύπορη αποικία της Βρετανίας στον

Νέο Κόσμο. Εκατοντάδες κτίρια του 18ου αιώνα έχουν ανακατασκευαστεί και επιπλωθεί ανάλογα, ενώ ερμηνευτές ντυμένοι με κουστούμια εποχής αποδίδουν ιστορικά πρόσωπα, τους πρωταγωνιστές της Αμερικάνικης Επανάστασης αλλά και καθημερινούς ανθρώπους της εποχής στο πλαίσιο μιας αφήγησης που περιλαμβάνει όχι μόνο την ανώτερη τάξη της Βιρτζίνιας, αλλά και φτωχούς κατοίκους, σκλάβους κ.ά. Σύμφωνα με το καταστατικό του οργανισμού, σκοπός του Williamsburg είναι «το μέλλον να διδαχτεί από το παρελθόν». Ωστόσο, η λειτουργία του χώρου και η παρουσία σε αυτόν της αμερικανικής ιστορίας θέτουν σημαντικά ζητήματα όσον αφορά το συνδυασμό εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας, την εξασφάλιση ή την καταστρατήγηση της έννοιας της αυθεντικότητας των μουσειακών εκθεμάτων, αλλά και την καλλιέργεια του αισθήματος της νοσταλγίας για το παρελθόν.¹¹ Η μελέτη των πολιτιστικών ανθρωπολόγων Richard Handler και Eric Gable εστιάζει στα ζητήματα αυτά, καθώς και στις ιεραρχικές σχέσεις και τα κίνητρα όσων εργάζονται στο Williamsburg και, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, μετέχουν στην παρουσίαση της ιστορίας, π.χ., ιστορικοί, επιμελητές, ερμηνευτές, υπάλληλοι του ξενοδοχείου που φιλοξενεί τους επισκέπτες κ.ά. Οι δύο μελετητές υποστηρίζουν ότι το Williamsburg κατασκευάζει μύθους για το αμερικανικό παρελθόν στο πλαίσιο μιας «ρεπουμπλικανικής Ντίσνεϊλαντ», ενώ στην πράξη η επιδίωξη μιας κριτικής κοινωνικής ιστορίας υποσκελίζεται από την πατριωτική αφήγηση του έθνους (Handler – Gable, 1997).

Τέλος, στη δεκαετία του 1990 εγκαινιάστηκε η συζήτηση για το ρόλο των εθνικών μουσείων στις χώρες που υπήρξαν πρώην αποικίες ή πεδία νεοαποικιακής ηγεμονίας. Η θριαμβευτική παρουσίαση των τοπικών επιτευγμάτων, καλλιτεχνικών και μη, η κατασκευή της ιστορικής εθνικής συνέχειας και η προσπάθεια σύνδεσης του παρόντος με ένα σπουδαίο και, άρα, αξιομνημόνευτο, παρελθόν υπήρξαν βασικές παράμετροι της λειτουργίας τους. Η Ελλάδα αποτελεί ένα κατεξοχήν σχετικό παράδειγμα, με τα μουσεία της να υπηρετούν το κλασικό πνευματικό και αισθητικό ιδεώδες, τη γραμμική σύνδεση του παρόντος με την αρχαιότητα και την ανάδειξη μιας εγγενούς, ουσιοκρατικής ελληνικότητας, αξίες που υποστηρίχτηκαν από τις επιστήμες της αρχαιολογίας, της ιστορίας και της

11. Πρβ. Macdonald, 1997β.

λαογραφίας (Herzfeld, 1982· 2003· Danforth, 1984· Just, 1989).¹² Συλλογές αρχαίας, βυζαντινής και νεότερης τέχνης συνέβαλαν στη συμβολική προάσπιση του έθνους και την αφηγηματική κατασκευή της Ελλάδας σε σχέση με τους γείτονες και εταίρους της: την ισλαμική, και για αιώνες κυρίαρχη, Οθωμανική Αυτοκρατορία, τους Βαλκάνιους γείτονες, αλλά και τους ευρωπαϊκούς λαούς, που συνήθως φέρονται να «χρωστούν» την πολιτιστική εξέλιξή τους στην αφοσίωση προς τις αξίες της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.

Αναφορά στον Michel Foucault

Η σχέση ανάμεσα στη γένεση και εδραίωση των μουσείων και στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εθνικισμού σφραγίστηκε από το έργο του Foucault, στη θεωρητική σκέψη του οποίου αναζητήθηκαν βασικές αναλυτικές έννοιες (Mason, 2006, σ. 23-24). Μεταξύ των τελευταίων, ιδιαίτερη απήχηση είχε η σύνδεση ανάμεσα στη γνώση, την αλήθεια και την εξουσία (Foucault, 1980), καθώς και η έννοια της «επιστήμης», δηλαδή του τρόπου με τον οποίο επιχειρούμε να γνωρίσουμε και να μιλήσουμε για τα πράγματα στο πλαίσιο της λειτουργίας συγκεκριμένων θεσμών μιας εποχής (Φουκώ, 1986 [1966]).

Έτσι, στη δεκαετία του 1990, δημοσιεύτηκαν δύο ενδιαφέρουσες «φουκωϊκές» γενεαλογίες των δυτικών μουσείων. Η Eilean Hooper-Greenhill (1992) εξέτασε τη διαμόρφωση της γνώσης για τον κόσμο μέσα από τον τρόπο οργάνωσης, κατάταξης και παρουσίας των συλλογών από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα, ενώ ο Tony Bennett (1995) προσέγγισε το μουσείο ως πολιτικό θεσμό και οπτική εμπειρία, κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Η συλλογή και ταξινόμηση των μουσειακών αντικειμένων συνδέεται με ευρύτερες γνωσιακές δομές του δυτικού κόσμου – μια διανοητική-επιστημονική κατάταξη που ο Foucault μελέτησε στο έργο του *Οι λέξεις και τα πράγματα* (Φουκώ, 1986 [1966]), αλλά και με τους διανοητικούς τρόπους αναζήτησης της αλήθειας, το πώς ο άνθρωπος βλέπει, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τα πράγματα σε κάθε εποχή. Το κυρίαρχο επισημολογικό ρεύμα του εξελικτισμού, το οποίο στην Ευρώπη του 19ου

12. Για τη σχέση αρχαιολογικών μουσείων, αρχαιολογίας και ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βλ. ενδεικτικά Hamilakis – Yalouri, 1996· Mouliou, 1996· 2008· Μούλιου, 1999· Γκαζή, 1999· Κωτσάκης, 2006 [1998]· Yalouri, 2001· Χουρμουζιάδου, 2006· Damaskos – Plantzos (επιμ.), 2008· Πλάντζος, 2009· Χαμηλάκης, 2012 [2007].

αιώνα συνδέθηκε με μια συγκεκριμένη κοινωνική ιεραρχία, αντανακλάται, υποστηρίζουν οι παραπάνω μελετητές, και στην παρουσίαση, ομαδοποίηση και ιεραρχική κατηγοριοποίηση των συλλογών που ακολούθησαν τα μεγάλα ευρωπαϊκά μουσεία της εποχής, κυρίως τα λεγόμενα «εθνικά». Σε αυτά, η τάξη του εξωτερικού κόσμου αναπαραγόταν μέσω της οργάνωσης του υλικού πολιτισμού, τάξη που υπηρετούνταν με τη συλλογή πλήθους δειγμάτων μέχρι να αντιπροσωπευτεί, δυνητικά, ο πεπερασμένος κόσμος του υλικού σύμπαντος.¹³

Στο έργο του Bennett *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics* (1995), οι έννοιες της πειθαρχίας και του κοινωνικού ελέγχου μέσα σε συγκεκριμένους δημόσιους χώρους συνδυάζονται με όψεις μιας πειθαρχημένης συμπεριφοράς, που χαρακτηρίζει τη μουσειακή εμπειρία, το οπτικό καθεστώς της παρατήρησης (τόσο των εκθεμάτων όσο και των ίδιων των επισκεπτών) και, εντέλει, την επιδιωκόμενη ιδεολογική συμπίεση του επισκέπτη με κοινά αποδεκτές αξίες, όπως της μόρφωσης, του έθνους, της προόδου. Με άλλα λόγια, μέσω του δημόσιου και εκπαιδευτικού χαρακτήρα του, το μουσείο του 19ου αιώνα έγινε εμμέσως κομμάτι του προσώπου της εξουσίας και των επιδιώξεων/προσδοκιών της από μεγάλο μέρος του κοινού.

Ο Foucault σύνδεσε το δίπολο γνώση-εξουσία με την οπτική θεωρία, υποστηρίζοντας πως ό,τι βλέπει κάποιος είναι αυτό που ευρύτερες δομές, γνωσιακές και πολιτικές, του υπαγορεύουν. Η ίδια η ενασχόληση με τα υλικά πράγματα εντοπίζεται στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, όταν αναζητήθηκαν τρόποι διατήρησης των κανόνων τάξης και ευνομίας σε μια πόλη, όπως μέσα από τη μορφή των αρχιτεκτονημάτων της (Buchli, 2002β). Άλλωστε, στον δυτικό κόσμο, η όραση έχει προνομιακό ρόλο απόδειξης της αλήθειας, κοινωνικής και επιστημονικής. Στο πλαίσιο αυτό, μια μουσειακή έκθεση αποδεικνύει, κατά κάποιον τρόπο, υφιστάμενες δομές και επιστημονικές αλήθειες και αναπαράγει κοινωνικές και γνωσιακές διακρίσεις με κυριολεκτικά απτό τρόπο. Δεν είναι άλλωστε άσχετη η σύνδεση και παράλληλη εξέταση των μουσείων του 19ου και

13. Πρβ. Knell, 2007β, σ. 9-12. Η οργάνωση αυτή των συλλογών κατά τον 19ο αιώνα σχετίζεται με έναν συγκεκριμένο τρόπο θέασης των πραγμάτων, σύμφωνα με τον οποίο ο κόσμος λειτουργεί ως έκθεση («the world as exhibition»). Ο Timothy Mitchell (1988, σ. 18-23· πρβ. Macdonald, 2003, σ. 3-4) τον περιγράφει ως τη δυνατότητα του θεατή να αποστασιοποιείται από το αντικείμενο του βλέμματός του, να λειτουργεί ως «αντικειμενικός» θεατής μιας πραγματικότητας η οποία, μέσω μιας εξωτερικής δομής (π.χ. της μουσειακής παρουσίασης, ενός εξώστη, μιας θέσης πανοραμικής παρατήρησης), του αποκαλύπτει την πλήρη και σωστά ταξινομημένη μορφή του κόσμου.

των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα με τις μεγάλες διεθνείς εκθέσεις (Greenhalgh, 1988· Kirshenblatt-Gimblett, 1998, σ. 34 κ.ε.), στις οποίες πραγματικοί άνθρωποι μεταφέρονταν από τις αποικίες για να λειτουργήσουν ως εκθέματα: επρόκειτο για μια άσκηση εξουσίας με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο της οποίας ο κοινωνικός και ο επιστημονικός-μουσειακός λόγος όσον αφορά τον ορισμό του πρωτόγονου, του πολιτισμένου και της κοινωνικής εξέλιξης συχνά αλληλοεπικαλύπτονταν.

Τα μουσεία και οι... «άλλοι»

Αυτή είναι η δύναμη της αναπαράστασης: να αναπαράγει δομές σκέψης και εμπειρίας, μέσα από τις οποίες οι πολιτιστικές διαφορές μπορούν να γίνουν κατανοητές.

I. Karp, 1992, σ. 1-2

Ένα βασικό στοιχείο που διαπερνά τη δράση των δυτικοευρωπαϊκών μουσείων σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους είναι η ενασχόλησή τους με τον πολιτισμό «άλλων», διαφορετικών δηλαδή, από τους συλλέκτες, πληθυσμών. Τα μουσεία (ιστορικά, αρχαιολογικά και εθνογραφικά) πάντοτε όριζαν και κατασκεύαζαν τη χωροχρονική αυτή διαφορά σε επίπεδο επιστημολογικό και πολιτικό. Έτσι, στο πλαίσιο της οικουμενικής προσέγγισης της ιστορίας, οι ιθαγενείς πολιτισμοί ιεραρχούνταν σε ένα εξελικτικό σχήμα, μέσα από τον έγκριτο λόγο του επιμελητή. Με την ιδιότητά του αυτή, ο μελετητής είχε τεκμηριώσει τον πολιτισμό μιας φυλής ή μιας ομάδας, είχε πιθανόν περάσει ένα διάστημα σε μια «πρωτόγονη» περιοχή και είχε συλλέξει τα αντικείμενα που φιλοξενούνται μέχρι σήμερα στα εθνογραφικά μουσεία της μητροπολιτικής Ευρώπης.

Ο μετααποικιακός λόγος όχι μόνο αμφισβήτησε την αυθεντία του επιμελητή, αλλά έκανε επίσης κατανοητό τον τρόπο με τον οποίο η διάδοση των γνώσεών μας για έναν πληθυσμό συμβάλλει στην επιβολή διακρίσεων και ηγεμονικών πρακτικών σε αυτόν [Fabian, 1983· Stocking (επιμ.), 1985· Clifford, 1988· Durrans, 1988· Hall, 1992· Ames, 1992· Dias, 1994· Kirshenblatt-Gimblett, 1998, σ. 17 κ.ε.· Barringer – Flynn (επιμ.), 1998· Shelton (επιμ.), 2001α· (επιμ.), 2001β· 2006β]. Για άλλη μία φορά, η οπτική του Foucault για τον επιστημονικό λόγο λειτούργησε καταλυτικά κατά την προσέγγιση της μουσειακής δράσης, αυτήν τη φορά μέσα από τη σχέση της εξουσίας με την ανάπτυξη της ίδιας της ανθρωπολογικής επιστήμης (Lidchi, 1997, σ. 184-187).

Παρ' όλα αυτά, ενώ η ανθρωπολογία ως μελέτη μη εγγράμματων, και κατά κανόνα μη ευρωπαϊκών, λαών συνδέθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα με τα μουσεία και την εκπαιδευτική δράση τους, η σχέση αυτή ατόνησε αισθητά μετά τη δεκαετία του 1920 [Bouquet (επιμ.), 2001· Buchli, 2002β, σ. 2-4· Shelton, 2006β, σ. 71-72], όταν το ερευνητικό ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων επικεντρώθηκε στην ανάλυση κοινωνικών λειτουργιών. Η επιστροφή της ακαδημαϊκής ανθρωπολογίας στα μουσεία τη δεκαετία του 1980 συμπίπτει όχι μόνο με την κατάδειξη του ιμπεριαλιστικού ρόλου της και την ανάλυση της υβριδικότητας του αποικιακού πολιτισμού, στοιχεία που ανέδειξαν με εξαιρετικά γόνιμο τρόπο στοχαστές όπως ο Edward Said (1993) και ο Homi Bhabha (1994), αλλά και με τη θεώρηση των μουσείων ως χώρων παραγωγής και κατανάλωσης του πολιτισμού. Στο εσωτερικό τους αναπτύσσεται πλέον ένα –γεμάτο προκλήσεις– πεδίο συνομιλίας ανάμεσα στις κάθε λογής πολιτισμικές αναπαραστάσεις και στην ανθρωπολογική θεωρία (Hallam – Street, (επιμ.), 2000· Bouquet, 2004).

ΤΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΟΥ ΜΠΕΝΙΝ

«Επινοώντας την Αφρική»

Στα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, η βρετανική αποικιακή δράση στην Αφρική οδήγησε στη μεταφορά πολλών

αφρικανικών αντικειμένων στη Βρετανία. Εκεί, άλλα πουλήθηκαν και άλλα εκτέθηκαν σε μουσεία του Λονδίνου. Ανάμεσα σε αυτά, τα λεγόμενα Χάλκινα από το βασίλειο του Μπενίν, τα οποία οι Βρετανοί απέσπασαν από τη Δυτική Αφρική (σημερινή Νιγηρία), διαδραματίζουν ξεχωριστό ρόλο. Η Annie Coombes μελέτησε την τύχη, τις ερμηνείες και τις αναπαραστάσεις των αντικειμένων αυτών, μουσειακές και κειμενικές, όπως έγιναν από μελετητές της εποχής. Συσχετίζοντάς τες με τη σταδιακή θεσμοθέτηση της επιστήμης της ανθρωπολογίας αλλά και με αντιζηλίεις μεταξύ των μουσείων που απέκτησαν και εξέθεσαν τα χάλκινα, η Coombes δείχνει ότι η συζήτηση για την τεχνοτροπία, την κατασκευή και τη σημασία τους επηρέασε τη διαμόρφωση της βρετανικής εθνικής συνείδησης, σε συνάρτηση με τη δημόσια «κατασκευή» της Αφρικής και την παραγωγή – συχνά αντικρουόμενων – στερεοτύπων για τον πολιτισμό της (Coombes, 1994).

Με αυτά τα δεδομένα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η συζήτηση για τα εθνογραφικά μουσεία εστιάζεται, μεταξύ άλλων, στα εξής:

- Ποιος δικαιούται να μιλάει για τον «άλλο» μέσα στον «σοβαρό και αξιόπιστο» χώρο του μουσείου και με ποιον έμπρακτο τρόπο αναγνωρίζεται σε κάθε κοινωνική ομάδα το δικαίωμά της να έχει και να απολαμβάνει σε αυτό τη δική της ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα;
- Πώς μπορεί ένα μουσείο, το οποίο εξ ορισμού υποτάσσει στην εξουσία του βλέμματος αντικείμενα αποσπασμένα από το αρχικό πλαίσιο χρήσης τους, να μιλήσει για την πολιτισμική διαφορά χωρίς να καθιστά το φορέα της αντικείμενο ενός «εξωτικοποιημένου» ενδιαφέροντος;

Οι προβληματισμοί αυτοί αντιμετωπίστηκαν από τους επαγγελματίες των μουσείων με πολλούς τρόπους: εισάγοντας στις εκθέσεις τους όρους και έννοιες των ιθαγενών πολιτισμών, ζητώντας από τους κατοίκους των όχι και τόσο μακρινών πλέον τόπων να συμμετέχουν στη μουσειακή αναπαράσταση του πολιτισμού των ίδιων και των προγόνων τους (O'Hanlon, 1993· Philips, 2003· Geismar – Tilley, 2003) ή αποφορτίζοντας το ρόλο που παραδοσιακά, τόσο τα μουσεία όσο και η ανθρωπολογική έρευνα, δίνουν στην αίσθηση της όρασης. Έτσι, οι συμβολικές αξίες τις οποίες οι διάφορες ομάδες (ή οι πρόγονοί τους) αποδίδουν στα μουσειακά αντικείμενα λαμβάνονται υπόψη, όπως και το δικαίωμά τους να εκφέρουν λόγο για τη διαχείριση αντικειμένων που αισθάνονται ότι τις αφορούν, ενώ ιερά αντικείμενα δανείζονται και (σπανιότερα) επιστρέφονται σε τοπικές

κοινότητες (Ames, 1992, σ. 77 κ.ε.· Fforde, 2004). Παρά τις κριτικές για επιλεκτικό εκδημοκρατισμό, τις οποίες έχει δεχτεί η ενσωμάτωση του ιθαγενούς στοιχείου στον μουσειακό λόγο που τον αφορά, και την έμφαση η οποία έχει δοθεί στο γεγονός ότι μη δυτικοί πληθυσμοί θυμούνται και αντιλαμβάνονται το παρελθόν εντελώς διαφορετικά (Shelton, 2006α, σ. 480· Clifford, 1997, σ. 147-187), το εθνογραφικό μουσείο της Δύσης μετατρέπεται σταδιακά σε ένα ολοένα και πιο ανοικτό πεδίο διαπραγμάτευσης της ιθαγενούς ταυτότητας και μνήμης [Karp κ.ά. (επιμ.), 1992· Macdonald, 1997β· 1997γ· Peers –Brown (επιμ.), 2003· Watson (επιμ.), 2007], καθώς «μεταφράζει» τον τοπικό λόγο και την τοπικά κατασκευασμένη εικόνα ενός πληθυσμού προς ένα ευρύ, συνήθως διεθνές, κοινό. Πρόκειται γι' αυτό που ο James Clifford ονόμασε ζώνη επαφών¹⁴ («contact zone», Clifford, 1997, σ. 188 κ.ε.): ένα πεδίο πολιτισμικών συναντήσεων και δημιουργίας νέων σχέσεων, μια ζώνη αμφισβητήσεων αλλά και επικοινωνίας ανάμεσα σε πλήθος κοινωνικών ομάδων, οι οποίες έρχονται σε επαφή μέσα από τον διαμεσολαβητικό ρόλο και λόγο του μουσείου.

...και οι γείτονές μας

Η ενασχόληση με την αποικιακή διάσταση των εθνογραφικών εκθέσεων, τα κοινωνικά δικαιώματα και τη φουκωική σκέψη άνοιξαν τη συζήτηση για τον έμφυλο λόγο των μουσείων και την αναπαράσταση σε αυτά τμημάτων της κοινωνίας, αυτήν τη φορά διόλου μακρινών, που εξακολουθούν να υφίστανται τις επιπτώσεις ενός κυρίαρχου κοινωνικού ελέγχου: τους μετανάστες, τους ξένους, τις μειονότητες (εθνοτικές, θρησκευτικές, σεξουαλικές), τους ασθενείς και τους ανάπηρους, τις κατώτερες οικονομικές τάξεις κ.ά. (Porter, 1988· Macdonald, 1996· Weil, 1999· Merriman, 2000). Σε πολλές περιπτώσεις, τα μουσεία, κυρίως τα μουσεία των πολυπολιτισμικών μεγαλουπόλεων της Δύσης, εγκαινίασαν έναν ουσιαστικό διάλογο με τις κοινότητες αυτές, με σκοπό όχι μόνο την πληρέστερη αναπαράσταση των θεμάτων τα οποία παρουσιάζονται στις συλλογές του μουσείου, αλλά και την κοινωνική ένταξη ατόμων και ομάδων που βρίσκονται συνήθως στο περιθώριο· ακόμη και την άρση των διακρίσεων σε βάρος τους [Hooper-Greenhill (επιμ.), 1997].¹⁵

14. Πρόκειται για όρο τον οποίο ο Clifford δανείζεται από τη Mary Louise Pratt και το βιβλίο της *Imperial Eyes: Travel, Writing and Transculturation* (Clifford, 1997, σ. 192).

15. Από τα πιο ενδιαφέροντα προγράμματα συμμετοχικής δράσης, το οποίο άσκησε έντονη επιρροή σε επαγγελματίες μουσείων ανά τον κόσμο, υπήρξε το «Peopling of

Οι επισημάνσεις αυτές αναδεικνύουν τον θεραπευτικό και παρηγορητικό χαρακτήρα της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη σύνδεσή της με την ευρύτερη συζήτηση για τις ανθρώπινες αξίες (Rowlands, 2002, σ. 110-112· Butler, 2006), καθώς και το ρόλο των μουσείων στην προσπάθεια περιορισμού της κοινωνικής ανισότητας [Sandell, (επιμ.), 2002· Crooke, 2006· 2008]. Η επίκληση του παρελθόντος μέσω της νομικής και ηθικής αναγνώρισης κυριαρχικών δικαιωμάτων σε τμήματα του υλικού πολιτισμού, ο οποίος συχνά χαρακτηρίζεται *αναπαλλοτρίωτος* (Rowlands, 2002), δεν συνιστά μόνο την υπεράσπιση του δικαιώματος του ανήκειν σε μία κοινότητα (φαντασιακή ή μη), αλλά και μια πηγή άντλησης δύναμης για το μέλλον και ελπίδας για κοινωνική συμφιλίωση και ανθρωπιά. Πρόκειται για τη *συνεκτική λειτουργία* της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία επηρεάζει και επηρεάζεται από πρακτικές συλλογικής μνήμης και λήθης. Αλλά, γι' αυτά θα μιλήσουμε παρακάτω.

Τα μουσεία ως «παραγωγοί» κοινωνικών πραγματικοτήτων

Οι ανθρώπινες αξίες δεν υπάρχουν πέρα από την αντικειμενοποίησή τους σε υλικές μορφές.

D. Miller, 1998, σ. 19

Η κατάδειξη της πολιτικής σημασίας των εκθέσεων υπήρξε τόσο καταλυτική στη μουσειολογική βιβλιογραφία ώστε για χρόνια φάνηκε πως στε-

London Project» του Μουσείου του Λονδίνου (Γιαλούρη, 1994· Merriman, 1997). Με αφορμή μια περιοδική έκθεση για την εγκατάσταση και τις μετακινήσεις ανθρώπων προς το Λονδίνο τα τελευταία 15.000 χρόνια, το Μουσείο προσέγγισε πλήθος Λονδρέζων με καταγωγή από την Αφρική, την Ασία και αλλού, οι οποίοι συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της έκθεσης, συμβούλεψαν τους επιμελητές της, ενώ ταυτόχρονα συμμετείχαν σε σειρά σχετικών πολιτιστικών εκδηλώσεων. Σήμερα, πολλά ιστορικά μουσεία και μουσεία πόλεων αναζητούν το κοινό τους ανάμεσα στους μη επισκέπτες και ευαίσθητοποιούν το κοινωνικό σύνολο για «δύσκολα» θέματα. Σε πρόσφατη συνάντηση (Ελσίνκι, 2011) της Διεθνούς Ένωσης Μουσείων Ιστορίας (IAMH) και της Διεθνούς Επιτροπής για Μουσεία και Συλλογές Ιστορίας και Αρχαιολογίας (ICMAH) παρουσιάστηκαν εκθέσεις, συλλεκτικές δραστηριότητες και προγράμματα συνεργασίας με τοξικομανείς (Μουσείο της πόλης του Λουξεμβούργου), εργάτες (Μουσείο Φινλανδικής Εργατικής Ιστορίας), Ρομά (έκθεση «Watch out, Gypsies!», Μουσείο του Ελσίνκι), εκπροσώπους μιας κοινότητας ομοφυλοφίλων στη Φινλανδία (Μουσείο της πόλης Vantaa) και μιας δραστήριας ομάδας ανύπαντρων μητέρων σε μια φτωχή συνοικία του Ρότερνταμ, η δράση των οποίων θεωρήθηκε ότι έπρεπε να αναπαρασταθεί (εκθεσιακά και συλλεκτικά) στο μουσείο της πόλης (<http://www.icmah2011.net/index.html>, πρόσβαση: 12/8/2011).

ρούσε από τα δρώντα υποκείμενα κάθε λόγο όσον αφορά την υποδοχή, πρόσληψη, διαπραγμάτευση και χρήση των μουσειακών αφηγήσεων. Οι σπουδές υλικού πολιτισμού, ακολουθώντας μια γενικότερη στροφή του ενδιαφέροντος για το ενεργό υποκείμενο, όπως αναδεικνύεται στο έργο του P. Bourdieu (1977· 1990), του Giddens (1979· 1984) κ.ά., ενθάρρυναν μια διαφορετική προσέγγιση. Σύμφωνα με αυτήν, άτομα και κοινωνικές ομάδες παίζουν βασικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο αποδέχονται, τροποποιούν ή αμφισβητούν κάθε πολιτιστικό προϊόν, καθώς και στις σχέσεις εξουσίας που το παράγουν.¹⁶

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την ανατροπή της εικόνας του ανθρώπου που διαμορφώνει την ύλη ως απόλυτος κυρίαρχος των νοημάτων της, την ανατροπή της διάκρισης που επέβαλε η νεωτερική σκέψη ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, τη φύση και τον άνθρωπο. Για πρώτη φορά, στα αντικείμενα αποδίδεται δύναμη, ένα είδος δυνατότητας να «δράσουν», η οποία έχει άμεσες συνέπειες στις κοινωνικές σχέσεις: ο υλικός κόσμος διαμορφώνει τον άνθρωπο όσο και αυτός την ύλη [Gell, 1998· Tilley, 1999· 2001· Tilley κ.ά. (επιμ.), 2006· Buchli (επιμ.), 2002α]. Έτσι, μέσα από τη χρήση ποιοτικών μεθόδων και εθνογραφικής έρευνας, τον συγκριτικό συσχετισμό, τη συμμετοχική παρατήρηση και το ενδιαφέρον για το νόημα της πολιτιστικής κληρονομιάς σε δυτικά και μη συμφραζόμενα, η συναφής μουσειολογική έρευνα μετατόπισε την προσοχή από τη μουσειακή αναπαράσταση στους χρήστες και «καταναλωτές» των μουσειακών αφηγήσεων, επισκέπτες και μη. Αυτό που ενδιαφέρει είναι πλέον η σχέση η οποία αναπτύσσεται ανάμεσα στα μουσεία, ως υλικές εκφράσεις του σύγχρονου πολιτισμού, και σε όσους, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τα εντάσσουν στη ζωή τους, τις ιδέες τους και την ταυτότητά τους.

Πρόκειται για μια σχέση πολύσημη, που εξελίσσεται ανάλογα με τη συγκυρία, τα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις των ατόμων. Μια έκθεση αντικειμένων, μια συλλογή, ένα διατηρητέο κτίριο, προστατευόμενα τοπία και ίχνη στη φύση, ακόμη και το ίδιο το ανθρώπινο σώμα αντικειμενοποιούν κοινωνικές αξίες και πολιτισμικές πρακτικές. Λειτουργούν ως θέατρα δράσης και ερμηνείας του υλικού κόσμου, στη σκηνή του οποίου συνδιαλέγονται διαφορετικοί άνθρωποι, διαφορετικές απόψεις, βλέψεις και εμπειρίες. Έτσι, η διαρκής μεταβολή κάθε προσφερόμενης ερμηνείας,

16. Για σχετικά κείμενα που παρουσιάζουν αυτό τον τρόπο προσέγγισης του υλικού πολιτισμού, όπως αναπτύχθηκε σε αμερικανικά και βρετανικά πανεπιστήμια, ειδικά στο University College London, βλ. Buchli (επιμ.), 2002α· υποσημ. 3 στον παρόντα τόμο.

η απουσία σταθερών και οι έννοιες της αλλαγής, της κινητικότητας των ιδεών, της κοινωνικής σύγκρουσης και της αντίστασης σε συγκεκριμένες πρακτικές ηγεμονίας έκαναν τα μουσεία –τα κατεξοχήν σύμβολα σταθερότητας, αδράνειας και ακινησίας στο χρόνο– να μοιάζουν πλέον πιο δυναμικά από ποτέ.

Τέλος, την εκθεσιακή διαπραγμάτευση του υλικού πολιτισμού επηρέασε, ήδη από τη δεκαετία του 1990, η θεώρηση των αντικειμένων ως πρωταγωνιστών μιας ξεχωριστής κοινωνικής ιστορίας, μιας «ζωής» με ποικίλα στάδια, που βιογραφείται από τον άνθρωπο, τόσο αυτόν που τα χρησιμοποιεί όσο και αυτόν που τα μελετά [Albano, 2007· Arigho, 2008· Mouliou – Kalessopoulou, 2011· Hill (επιμ.), 2012].¹⁷ Οι εκθεσιακές βιογραφίες ανέδειξαν την ιστορικότητα των αντικειμένων, τον ενεργό ρόλο των χρηστών τους και την ανάγκη ένταξής τους σε ένα σύνολο συμφραζομένων.

Τα μουσεία ως χώροι κοινωνικής σύγκρουσης (και δράσης)

Η διαχείριση των συλλογών, η πρόσβαση ή ο αποκλεισμός από τη μουσειακή παρουσίαση και ο λόγος τον οποίο το μουσείο αρθρώνει για μια κατηγορία αντικειμένων άλλοτε δίνουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να απολαύσουν από κοινού μια δημόσια κληρονομιά και να διεκδικήσουν, έστω και σε συμβολικό επίπεδο, ένα μέλλον καλύτερο και πιο ελπιδοφόρο από το παρόν (Rowlands, 2006, σ. 444), κι άλλοτε τους φέρνει σε άμεση ή έμμεση αντιπαράθεση [Layton – Thomas – Stone, (επιμ.), 2001].

Αναζητώντας τη σημασία των πραγμάτων στο αέναο παιχνίδι των κοινωνικών σχέσεων, μια σειρά μελετών του υλικού πολιτισμού προσεγγίζει με ενδιαφέρον τον συγκρουσιακό ή συμφιλιωτικό λόγο που διατυπώνεται όσον αφορά τη σημασία μουσείων και συλλογών. Μέσα από αυτόν, ανιχνεύονται αντικρουόμενα συμφέροντα, ταυτότητες, γνώσεις, αξίες ή τρόποι διεκδίκησης του δικαιώματος στη διαφορά, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Οι συγκρούσεις αυτές βρίσκουν στο χώρο των μουσείων πεδίο έκφρασης, που κάποτε συνοδεύεται από βία. Στοιχεία ιερότητας, όχι απαραίτητα θρησκευτικής, με τα οποία κάποια εκθέματα είναι επενδεδυμένα, γίνονται αντικείμενο επίκλησης στο πλαίσιο των αντιπαραθέσεων αυτών [Carmichael κ.ά. (επιμ.), 1994· Hamilakis – Yalouri, 1999· Blain – Wallis,

17. Πρβ. Appadurai (επιμ.), 1986· Kopytoff, 1986· Hoskins, 1998· 2006· Gosden – Marshall, 1999· Turkle (επιμ.), 2007.

2004]. Το ζήτημα του επαναπατρισμού ή μη των γλυπτών του Παρθενώνα, η σημασία της Ακρόπολης ως «ιερού βράχου» (Yalouri, 2001· Καυταντζόγλου, 2001), η καταστροφή του τζαμιού της Ayodha στην Ινδία από ινδουιστές εθνικιστές (Rao – Reddy, 2001) ή, ακόμη, και η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και πλήθους πολιτών που το 1979 εμπόδισαν τη συμμετοχή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου σε εκθέσεις του εξωτερικού, υποστηρίζοντας ότι τα αρχαία αντικείμενα ήταν η ίδια η ψυχή τους (Hamilakis – Yalouri, 1996, σ. 125-127· Σολομών, 2006· Solomon, 2007, σ. 167-177· Χαμηλάκης, 2010 [2006]· Solomon, υπό έκδοση), συνιστούν μερικά σχετικά παραδείγματα.

STONEHENGE

Ένας αρχαιολογικός χώρος στο επίκεντρο κοινωνικών αμφισβητήσεων

Το 1993, εν μέσω ταραχών που είχαν ξεσπάσει στη Μεγάλη Βρετανία σχετικά με τη διαχείριση του προϊστορικού μνημείου του Stonehenge, η αρχαιολόγος Barbara Bender ετοιμάζει την περιοδεύουσα έκθεση «Stonehenge Belongs to You and Me». Η έκθεση αποτελεί για την εποχή της πρωτοποριακή πρόταση, καθώς εκφράζει την αντίρρηση της ίδιας της επιμελήτριας, αλλά και άλλων αρχαιολόγων, όσον αφορά την επιβολή ζώνης αποκλεισμού γύρω από το μνημείο. Η αστυνομία αποκρούει τους ανθρώπους που ελεύθερα μετέχουν σε ένα φεστιβάλ εορτασμού του θερινού ηλιοστασίου, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν τουρίστες, παγανιστές, αναβιωτές αρχαίων τελετουργικών, ακόμη και δρυΐδες. Η έκθεση έχει πολιτικό νόημα υπερά-

σπισης του δημόσιου χαρακτήρα των μνημείων και των (θεωρούμενων) ιστορικών τοπίων, αλλά και του δικαιώματος των ανθρώπων να βιώνουν και να αφηγούνται τη σχέση τους με το παρελθόν και τα υλικά κατάλοιπά του. Η έκθεση, η οποία ετοιμάστηκε σε συνεργασία με τους συμμετέχοντες στο φεστιβάλ, ταξίδεψε για χρόνια, προκαλώντας αντιδράσεις αλλά και δημιουργικές συζητήσεις. Συμπεριλαμβάνει τόσο τα συμπεράσματα της ίδιας της επιμελήτριας σχετικά με την ιδιοποίηση και την αμφισβήτηση του μνημειακού τοπίου του Stonehenge, όσο και τις απόψεις όσων αποκλείονται από τη «χρήση» του. Η πολυφωνία των μουσειακών εκθεμάτων και ο συσχετισμός τους με την άσκηση εξουσίας και την αντίσταση προς αυτήν έγιναν το ίδιο το θέμα της έκθεσης, συνιστώντας έτσι ένα από παράδειγμα σύνδεσης της μουσειολογικής θεωρίας και της μουσειακής πρακτικής (Bender, 1997· 1998, κεφ. 6).

Περισσότερο ίσως από άλλες περιπτώσεις, οι συγκρούσεις για την τύχη της μουσειακής κληρονομιάς φανερώνει ότι τα αντικείμενα λειτουργούν μεταφορικά. Ο Christopher Tilley (1999) απέδωσε στον υλικό πολιτισμό το ρόλο μιας «συμπαγούς» μεταφοράς, διαδικασίας που εκτυλίσσεται παράλληλα με τη μεταφορική λειτουργία της γλώσσας, δίχως όμως να την υποκαθιστά. Όπως μια γλωσσική μεταφορά επιτρέπει την κατανόηση της ομοιότητας μέσα από την επίκληση της διαφοράς, έτσι και η υλικότητα των πραγμάτων που μετουσιώνεται σε πλήθος νοημάτων επιτρέπει στα άτομα να κάνουν συνδέσεις και διακρίσεις, να ταυτίζονται ή να διαφοροποιούνται, να δρουν, να στοχάζονται, να κατανοούν ή/και να προβάλλουν τον εαυτό τους μέσα από τα χαρακτηριστικά και τις σημασίες που αποδίδονται σε σημαίνουσες κατηγορίες αντικειμένων, τα οποία θεωρούν «δικά τους».

Έχουν όμως νόημα οι αναζητήσεις αυτές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της άμβλυνσης των πολιτιστικών διαφορών; Τα τελευταία χρόνια γίνεται συχνά λόγος για την «αποεδαφοποίηση» (deterritorialization) του πολιτισμού, την ακύρωση της ταύτισης τόπου και πολιτισμού, που παραδοσιακά υποστηρίζει η ανθρωπολογική έρευνα [Appadurai, 1996· Gupta – Ferguson (επιμ.), 1997]. Ωστόσο, φαίνεται ότι, παρά τη συχνά αγωνιώδη συζήτηση για τις εξομοιωμένες πολιτισμικές πρακτικές που η δυτική οικονομία επιβάλλει σε όλον τον κόσμο, οι κάθε λογής τοπικές κοινότητες ιδιοποιούνται στοιχεία (οικονομικά και πολιτιστικά) μιας παγκοσμιοποιημένης αγοράς με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, ανά-

λογα με τις ανάγκες τους και τα ιδιαίτερα κοινωνικά δεδομένα τους, τις πολιτικές και άλλες συγκυρίες που βιώνουν (Appadurai, 1995· Hall, 1999 [1993]· Eriksen, 2001, σ. 294-311). Πρόσφατες εθνογραφίες σε μουσεία, μνημεία και ιστορικές θέσεις [Shankland, 1996· Bender, 1998· Yalouri, 2001· Solomon, 2007· Hamilakis – Anagnostopoulos (επιμ.), 2009] δείχνουν ότι η υλική πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου γίνεται αντικείμενο πολλαπλής διαπραγματεύσεως καθώς συσχετίζεται από τους χρήστες και διαχειριστές της με πολύ ευρύτερα δεδομένα, τοπικά, εθνικά ή παγκόσμια. Πρόκειται, θα έλεγε κάποιος, για διαδικασίες που παίζουν σημαντικό ρόλο σε τοπικό επίπεδο, χάρη ακριβώς στα παγκοσμιοποιημένα δίχτυα ανταλλαγών, διάδρασης και επικοινωνίας με άλλους τόπους, άλλες οικονομίες, άλλους πληθυσμούς.

Η σημασία της επίσκεψης

Γιατί ο κόσμος επισκέπτεται τα μουσεία; Στα έργα του *Η διάκριση* (Μπουρντιέ, 2002 [1979]) και *The Love of Art* (Bourdieu – Darbel, 1991 [1966]), ο Pierre Bourdieu εντάσσει την επίσκεψη στο μουσείο –ουσιαστικά, στο μουσείο τέχνης– στο πλαίσιο μιας κοινωνικής αξιολόγησης των πολιτιστικών αγαθών, η πρόσβαση στα οποία συνιστά το πολιτισμικό κεφάλαιο ενός ατόμου. Καθώς η επίσκεψη μουσείων και, κυρίως, η απόλαυση των εκθεμάτων τους αφορούν ένα σχετικά περιορισμένο κοινό, που είναι σε θέση να τα κατανοεί και να τα εκτιμά, οι κοινωνικές διακρίσεις υποβάλλονται, ορίζονται και καθιερώνονται.

Η διάκριση ανάμεσα σε ένα καλλιεργημένο κοινό και σε όσους δεν διαθέτουν γούστο προϋποθέτει τη *μουσειοποίηση* των αντικειμένων, δηλαδή τον αποκλεισμό τους από το περιβάλλον δημιουργίας και χρήσης τους και, κατόπιν, την ενσωμάτωσή τους σε ένα χώρο κοινά αποδεκτής γνώσης, όπως είναι το μουσείο. Η θέση του αντικειμένου στο χώρο αυτό, ο οποίος πολλές φορές παραπέμπει, όχι τυχαία, στην αρχιτεκτονική αρχαίων ναών, εκφράζει την ευρύτερη αισθητική, πνευματική ή πολιτιστική αξία του, που υποβάλλουν οι ειδικοί. Πρόκειται για μια διαδικασία που κάποτε καθ-ιερώνει ή και ιεροποιεί συγκεκριμένα εκθέματα, καθιστώντας τους επισκέπτες ένα είδος σύγχρονων προσκυνητών (Horne, 1984).

Η Carol Duncan ανέλυσε την επίσκεψη στο μουσείο και την εμπειρία θέασης των έργων τέχνης με τους όρους ενός κοσμικού τελετουργικού, στο πλαίσιο της συγγραφής μιας κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας των μουσείων (1995). Η αισθητική απόλαυση του εκθέματος δεν συνδέεται

μόνο με τη διεκδίκηση μιας επιθυμητής κοινωνικής θέσης αλλά και με τη διαφορετική συμπεριφορά την οποία υιοθετούμε μέσα στο μουσείο, την αποκοπή μας από την καθημερινότητα και τους χώρους της, την προσοχή και τη συγκέντρωση που καλούμαστε να δείξουμε εντός ενός οριοθετημένου χώρου, τις επαναλαμβανόμενες κινήσεις μας, την καθαρτήρια διάθεση ή την πνευματική ανάταση την οποία αισθανόμαστε στο τέλος μιας επίσκεψης, με άλλα λόγια με την πρόποσα επιτέλεση ενός ρόλου, αυτού του επισκέπτη-θεατή και, κατ' επέκταση, του καλού πολίτη.

Σήμερα, ωστόσο, και παρότι σε αρκετές μελέτες επιβεβαιώνονται πολλά από τα συμπεράσματα των παραπάνω ερευνητών, και κυρίως του Bourdieu, επισημαίνεται η ανάγκη να οριστεί σε μεγαλύτερο βάθος η έννοια της κοινωνικής διαφοροποίησης μεταξύ του κοινού, όχι μόνο με όρους οικονομικούς αλλά και ευρύτερα κοινωνικούς (φύλο, ηλικία, εντοπιότητα ή μη κτλ.).¹⁸ Επιπλέον, η ευρύτατη εξάπλωση των μουσείων και των συναφών με αυτά πολιτιστικών-ψυχαγωγικών χώρων, όπως είναι τα θεματικά πάρκα, θέτει ποικίλα ζητήματα σχετικά με το νόημα της επίσκεψης, πέρα από την αισθητική απόλαυση και την αποτίμηση του ωραίου, στοιχεία με τα οποία ταυτίζονται συνήθως τα μουσεία τέχνης. Έτσι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εθνογραφικές προσεγγίσεις της μουσειακής επίσκεψης. Συνδυασμένες με μια ευρύτερη ανάλυση της μουσειακής έκθεσης ως αναπαραστατικού κειμένου και του πολιτικού πλαισίου οργάνωσης και παραγωγής της, οι μελέτες αυτές κατορθώνουν να ανιχνεύσουν την εμπειρία μιας έκθεσης και τους τρόπους πρόσληψης των μηνυμάτων της, τα κίνητρα της επίσκεψης και την κοινωνική σημασία της (Macdonald, 2002· Hecht, 2004· Solomon, 2007, σ. 110-144· 2008). Η συμμετοχική παρατήρηση και η διεξαγωγή συνεντεύξεων αποκαλύπτουν ότι η επίσκεψη συνδέεται από τον ίδιο το θεατή όχι μόνο με τη διαμόρφωσή της ταυτότητάς του αλλά και με ευρύτερες αξίες, όπως αυτές του κόσμοπολιτισμού και της αυθεντικότητας, τις οποίες αναζητά συχνά μέσα από την τουριστική εμπειρία ενός τόπου.

Μουσεία και μνήμη

[T]ο εγώ... είναι μάλλον μια ενότητα νου και σώματος. Η ένταξή της στον κόσμο προϋποθέτει μια ιστορία σχέσεων στο παρελθόν.

T. Ingold, 1996, σ. 204

18. Βλ. Prior, 2006.

Καθώς στα περισσότερα μουσεία εκθέτονται υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, οι εκθέσεις τους έχουν άμεσο αντίκτυπο στην πρόσληψη του ιστορικού χρόνου. Η ίδια η μουσειακή επίσκεψη επιβάλλει στο θεατή συγκεκριμένες χρονικότητες, όπως τη διαδοχή και το ρυθμό θέασης των εκθεμάτων, τις παύσεις σε συγκεκριμένα σημεία, την αφηγηματική συμπύκνωση του χρόνου, την πρόκληση νοσταλγίας για ένα «χαμένο» παρελθόν, το αίσθημα προσομοίωσης με μια εποχή («σαν να έχει ακινητοποιηθεί ο χρόνος») κτλ. [Silverstone, 1994· Lumley (επιμ.), 1988β, σ. 4· West, 1988· Crane, 2006, σ. 102· Shelton, 2006α, σ. 485]. Πρόκειται για ένα είδος επιστημολογικής «σκηνοθεσίας», που συνδέει τα αντικείμενα και τη χωρική διευθέτησή τους με το παρελθόν και τη σημασία του. Πώς όμως ο κάθε θεατής αποδέχεται και κατανοεί τη σημασία αυτή; Πώς συνδέει την ιστορική γνώση με πράγματα που ο ίδιος γνωρίζει και θυμάται και πώς συσχετίζει την ατομική, ιδιωτική, ανεπίσημη διάσταση του παρελθόντος με τη συλλογική, δημόσια και επίσημη εκδοχή του;

Η ενεργοποίηση και η λειτουργία της μνήμης, συλλογικής και ατομικής, μέσα στο χώρο των μουσείων (ή μέσω αυτών) αποτελούν πλέον ευρύ πεδίο μελέτης [Crane (επιμ.), 2000α· 2004 [1997]· 2006· Kavanagh, 2000· Rowlands – Tilley, 2006· Γκαζή, 2010].¹⁹ Οι έννοιες της μνήμης, της μνημόνευσης (commemoration) και της ιστορίας συνδυάζονται πολλές φορές με τον μουσειακό λόγο με έναν αξεδιάλυτο τρόπο, που κάποτε επιτείνεται από το είδος των εκθεμάτων τους, την ενεργοποίηση άλλων αισθήσεων πέραν της όρασης ή/και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των κτιρίων και του περιβάλλοντός τους: κάποια μουσεία συνιστούν τη «μνημειοποίηση» ενός κτιρίου ή ενός τοπίου που κρίνεται διατηρητέο γιατί έτσι θυμίζουν για πάντα μια παλαιότερη σημασία του, κάποια συνδέονται με τα ταφικά μνημεία σημαντικών προσώπων, ενώ κάποια άλλα αποτελούν χώρο ενθύμησης και απότισης φόρου τιμής σε θύματα του παρελθόντος (Shelton, 2006α, σ. 484-485).

Το μουσείο, όπως γενικά ο υλικός πολιτισμός, συχνά θεωρείται ότι παγιώνει τη μνήμη στο χώρο, δικαιολογώντας την ταυτότητά μας ως βαθιά ριζωμένης σε ερείσματα –κυριολεκτικά– του παρελθόντος. Ο αντιλαμβανόμενος ως στατικός, μετρήσιμος και ανθεκτικός στις αλλαγές χώρος γίνεται επιχείρημα αναφορικά με τα στοιχεία αυτά του παρελθόντος, που υποτίθεται πως άντεξαν στο χρόνο. Άλλωστε, αν δεχτούμε ότι το παρελθόν δεν ανακαλείται αλλά δείχνεται ή συμβαίνει, όπως υποστη-

19. Πρβ. Forty – Küchler (επιμ.), 1999· Γιαλούρη, 2010.

ρίζεται με έμφαση τα τελευταία χρόνια (Σταυρίδης, 2006),²⁰ τα μουσεία προσφέρουν ένα σαφές και οριοθετημένο χωρικό πεδίο για την επιτέλεση της μνήμης, μια περιοχή σωματικής και συμβολικής διάδρασης ανάμεσα στον επισκέπτη και την υλικότητα μιας ιστορικής διαδρομής, της δικής του ή των άλλων (Casey 2005).

Σύμφωνα με την εξαιρετικά γόνιμη σκέψη του Γάλλου ιστορικού Pierre Nora (1998), ο χαρακτήρας των μουσείων ως «αποθηκών» της συλλογικής μνήμης διαμορφώθηκε στις κοινωνικές συνθήκες της Δυτικής Ευρώπης κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Τότε τα μουσεία προσπάθησαν να εντάξουν στις αφηγήσεις και τη λειτουργία τους το κομμάτι αυτό του παρελθόντος που το άτομο, η οικογένεια και η κοινότητα παλαιότερα θυμούνταν στο πλαίσιο της «παράδοσης». Άλλωστε, η ρήξη με την παράδοση και τον κυκλικό χρόνο της συνιστά το βασικότερο ίσως γνώρισμα αυτού που οι κοινωνικοί στοχαστές ονομάζουν «νεωτερικό εγχείρημα». Πρόκειται για τη λειτουργία μιας ολοένα πιο δημοκρατικής κοινωνίας, στην οποία όλοι (ή οι περισσότεροι) μπορούν να έχουν πρόσβαση στα τεκμήρια του συλλογικού παρελθόντος, στην ίδια την ιστορία. Έτσι, τα μουσεία και άλλοι χώροι, τους οποίους ο Nora ονόμασε *μνημονικούς τόπους*, αρχειοθετούν και σώζουν από την απώλεια ό,τι οι άνθρωποι δεν μπορούν να θυμηθούν όσον αφορά το συλλογικό παρελθόν τους, ακριβώς επειδή έχει διαρραγεί η προνεωτερική σχέση τους με αυτό.

Ωστόσο, τα μουσεία δεν σώζουν απλώς αρχειοθετημένα τεκμήρια. Δεν αντικατοπτρίζουν μόνο τη μνήμη αλλά και την ενεργοποιούν, καθιστώντας μια ιστορική έκθεση ή, μάλλον, μια έκθεση με ιστορικές αναφορές, μαρτυρίες και αντικείμενα παράγοντα διαρκώς νέων αφηγήσεων, σχέσεων ή/και διενέξεων στο όνομα της έγκυρης, ηθικής και αντικειμενικής απόδοσης του παρελθόντος. Άλλωστε, η τάση πολλών μουσείων να εστιάζονται στη μικροϊστορία, στους αφανείς στα μεγάλα γεγονότα πρωταγωνιστές αλλά και στον πολιτισμό της καθημερινότητας έχει χαρίσει στα αντικείμενα έναν εξαιρετικά ενεργητικό ρόλο. Η παρουσίαση αναμνήσεων που συνδέονται με ένα έκθεμα και ο συσχετισμός του με προφορικές μαρτυρίες ζωντανεύουν τις πολλαπλές σημασίες του και φανερώνουν τον προσωπικό τρόπο με τον οποίο τα άτομα βίωσαν μια εποχή ή ένα μεγάλο γεγονός, συμβάλλοντας έτσι στη συγκρότηση του παρόντος μέσα από το παρελθόν.

Πώς όμως ο επιμελητής μιας έκθεσης ή ο διαχειριστής της πολιτιστικής κληρονομιάς μπορεί να μιλήσει για την ιστορία, όταν οι πρωταγωνι-

20. Πρβ. Connerton, 1989· Fentress – Wickham, 1992· Rowlands, 1993· Samuel, 1994.

στές της, οι μνήμες τους και οι συνακόλουθες ταυτότητές τους βρίσκονται σε διάσταση μεταξύ τους; Τι θα επιδιώξει να μας θυμίσει και τι θα μας κάνει να ξεχάσουμε;

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έκθεσης που κλήθηκε να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους διλήμματα ήταν αυτή του Air and Space Museum στην Ουάσινγκτον το 1995 για το Enola Gay, το αεροπλάνο που συνδέθηκε άρρηκτα με την ατομική βόμβα, την καταστροφή πόλεων και αμάχων στην Ιαπωνία, καθώς και το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Η Vera Zolberg (1996) μελέτησε τα επιχειρήματα όλων των εμπλεκόμενων πλευρών στην αντιπαράθεση γύρω από τα θέματα-ταμπού που έθιγε η έκθεση, όπως την αναγκαιότητα (ή μη) του βομβαρδισμού, τις τραγικές συνέπειές του στον ιαπωνικό πληθυσμό κτλ.²¹ Διατυπώθηκαν τότε απόψεις ότι το Air and Space Museum παραποιούσε την ιστορία ή έθιγε τη μνήμη και τη δράση ανθρώπων που πήραν μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις. Αμερικανοί βετεράνοι θεώρησαν ότι αμαυρώθηκε ο πατριωτισμός τους και ο ρόλος τους στο τέλος μιας παγκόσμιας σύρραξης, ενώ, όταν το μουσείο αποφάσισε (ύστερα από αποτυχημένες προσπάθειες εξεύρεσης μιας «συναινετικής» αφήγησης) να ακυρώσει την έκθεση και να παρουσιάσει το Enola Gay ως απλό δείγμα της αμερικανικής αεροναυπηγικής, διαδηλώσεις υπέρ της μνήμης των θυμάτων πραγματοποιήθηκαν μπροστά στην είσοδό του.

Η έκθεση για το Enola Gay έθεσε βασικά ζητήματα όσον αφορά όχι μόνο τη διαχείριση της συλλογικής μνήμης αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι ατομικές τραυματικές μνήμες πρέπει να εντάσσονται στην αφήγηση συλλογικών γεγονότων (Duffy, 2001).²² Άραγε, ο καταλληλότερος είναι αυτός που καταγγέλλει, που εξηγεί ή που ταρακουνά τους επισκέπτες προκειμένου να τους ευαισθητοποιήσει; Έχουν η ατομική ανάμνηση και η απρόσωπη και, κατά το δυνατόν, αμερόληπτη αφήγηση του ιστορικού την ίδια εκθεσιακή βαρύτητα; Τα παραδείγματα σχετικών εκθέσεων ποικίλλουν εντυπωσιακά, από τις πιο εξατομικευμένες αφηγήσεις επώδυνων μαρτυριών στις πιο ήπιες και χαμηλών τόνων τριτοπρόσωπες παρουσιάσεις, από τις πιο έντονες μουσειακές εμπειρίες στα πιο διδακτικά και συμφιλιωτικά εγχειρήματα επούλωσης των τραυμάτων και γεφύρωσης των κοινωνικών διαφορών.

Αναρωτιέται κάποιος αν σκοπός των μουσείων είναι να λειτουργούν

21. Για εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τη διαμάχη όσον αφορά την έκθεση του Enola Gay, βλ. Crane, 2004 [1997], σμ. 24.

22. Πρβ. Feeley-Harnik, 1996, σ. 217-218.

ως τόποι μνημόνευσης θυμάτων, όπως τα μνημεία και οι αναμνηστήριες επιγραφές. Η απάντηση, τα τελευταία χρόνια, φαίνεται να είναι θετική.²³ Σε όλο τον κόσμο ανοίγουν διαρκώς νέα μουσεία που επιτελούν τον διπλό σκοπό της ιστορικής αφήγησης και της μνημόνευσης, ιδίως σε τόπους όπου έχουν συντελεστεί εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η δολοφονία εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών στην Καμπότζη, που παρουσιάζεται σε ένα γυμνάσιο της Πνομ Πενχ, χώρο βασανιστηρίων από το καθεστώς του Pol Pot (Μουσείο Tuol Sleng), οι ρατσιστικές διώξεις και οι εκτοπίσεις μαύρων στη Νότια Αφρική, που αναπαριστώνται στο μουσείο του District Six στο Κέιπ Τάουν, σε ένα χώρο στον οποίο καταγράφονται και αξιοποιούνται οι αναμνήσεις των κατοίκων της περιοχής (Bohlin, 1998· Crooke, 2006, σ. 174-175), το Ολοκαύτωμα, όπως παρουσιάζεται στο Holocaust Memorial Museum της Ουάσιγκτον (Linenthal, 1995· Crane, 2004 [1997], σ. 329-331), με το σχεδιασμό και τη λειτουργία του οποίου επιδιώκεται και η απότιση φόρου τιμής στη μνήμη των θυμάτων.²⁴ Η μουσειακή εμπειρία στις περιπτώσεις αυτές ανακαλεί επώδυνες αναμνήσεις και βαριά συναισθήματα και εγείρει συζητήσεις αν οι τραυματικές μνήμες του παρελθόντος πρέπει να αντιμετωπίζονται πραγματολογικά, ως μοναδικές, ή παραδειγματικά, ως αφορμές συσχετισμού τους με άλλα ιστορικά γεγονότα, με σκοπό την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων από τον επισκέπτη (Βαρών- Βασάρ, 1998).²⁵

23. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο του Διεθνούς Συνασπισμού Τόπων (ιστορικής) Συνείδησης (International Coalition of Sites of Conscience), ενός διεθνούς δικτύου μουσείων και ιστορικών θέσεων αφιερωμένων στη μνήμη «αγώνων για τη δικαιοσύνη» και στην ένταξη της σχετικής ιστορικής κληρονομιάς στο παρόν, διαθέσιμο στο <http://www.sitesofconscience.org> (πρόσβαση: 16/8/2011).

24. Τα μουσεία Ολοκαυτώματος που άνοιξαν στο κοινό τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 έχουν δώσει το έναυσμα για ευρείες συζητήσεις όσον αφορά την αναπαράσταση του πόνου, τη σχέση μνήμης και ιστορίας ή ακόμη και τον κίνδυνο ακύρωσης της μνήμης από σχετικές πρακτικές ενθύμησης (Patraka, 1996· Hoskins, 2003· Cole, 2004· Butler, 2006, σ. 473). Πρβ. Milton (επιμ.), 1991· Friedländer (επιμ.), 1992· Young, 1993· La Capra, 1994· Macdonald, 2009. Για τη διαχείριση της μνήμης του Ολοκαυτώματος στα ελληνικά εβραϊκά μουσεία, βλ. Σολομών, 2011α.

25. Αφορμή για τη συζήτηση αυτή αποτελεί η μελέτη του Tzvetan Todorov για τις «καταχρήσεις της μνήμης» (Τοντόροφ, 1998). Ο Todorov θεωρεί αναγκαία τη διάκριση μεταξύ παραδειγματικής και πραγματολογικής μνήμης. Η τελευταία εστιάζεται αυστηρά στη μοναδικότητα τραυματικών γεγονότων, με συνέπεια να αδυνατεί να τα αποσπάσει από έντονα συγκινησιακές ή/και μη ορθολογιστικές προσεγγίσεις και να προκαλεί σύγχυση, ακόμη και φανατισμό. Αντίθετα, η παραδειγματική μνήμη αναλύει τα γεγονότα του παρελθόντος συγκρίνοντάς τα με άλλα. Έτσι, οι πληγές μετριάζονται, ενώ άτομα και ομάδες που δεν έχουν άμεση σχέση με το αντικείμενο μιας τραυματικής συλλογικής μνήμης ευαισθητοποιούνται και εντάσσουν το παρελθόν σε δράσεις τους στο παρόν και για το παρόν.

ΕΒΡΑΪΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ – ΚΤΙΠΙΟ LIBESKIND**Μνήμη και εμπειρία σε ένα μουσειακό κέλυφος**

Το 1999 συνέβη κάτι μάλλον ασυνήθιστο στα μουσειακά χρονικά. Πριν καν τοποθετηθούν εκθέματα και στηθούν οι μόνιμες εκθέσεις του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου, άνοιξε για το κοινό η νέα του πτέρυγα, σχεδιασμένη από τον αρχιτέκτονα Daniel Libeskind. Ο κόσμος μπορούσε να περιηγηθεί και να ξεναγηθεί σε άδειους χώρους. Το κτίριο, το σχέδιο του οποίου ονομάστηκε από το δημιουργό του «Μεταξύ των γραμμών», απαρτίζεται από τρεις άξονες: της εξορίας, του Ολοκαυτώματος και της συνέχειας. Στις διασταυρώσεις τους αναπτύσσονται τα λεγόμενα «κενά» (voids), ενώ στις απολήξεις τους συναντά κάποιος αντίστοιχα έναν λαβυρινθώδη κήπο (μεταφορά της εμπειρίας των εξόριστων Εβραίων της Γερμανίας), έναν σκοτεινό πύργο (μεταφορά των συναισθημάτων εγκλεισμού), και μία σάλα, που οδηγεί στους ορόφους του ιστορικού κτιρίου του μουσείου στους οποίους αναπτύσσονται οι μόνιμες εκθέσεις, μια συνέχεια κυριολεκτική και συμβολική (Libeskind, 2001· Schneider, 1999). Η απήχηση του άδειου κτιρίου ήταν εντυπωσιακή, καθώς εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι το επισκέφτηκαν για να ζήσουν στο χώρο μια εμπειρία συνδεδεμένη με γεγονότα που οι Εβραίοι της Γερμανίας έζησαν από το 1933 έως το 1945. Η σχέση ανάμεσα στο κτίριο του μουσείου και την επιτέλεση της μνήμης μέσω της φυσικής κίνησης στο χώρο αποτελεί το αντικείμενο πλήθους μελετών που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία χρόνια.²⁶

26. Ενδεικτικά, βλ. τον κατάλογο της βιβλιοθήκης της βρετανικής Ένωσης Αρχιτεκτόνων (Architectural Association Library), διαθέσιμο στο <http://www.aaschool.ac.uk/library/documents/libeskind.pdf> (πρόσβαση: 14/8/2011).

Ανάμεσά τους, στο κείμενο της Dorita Hannah «Dancing Between the Lines» εξετάζεται το άδειο Μουσείο του Βερολίνου ως επιτελεστικός χώρος μέσα από το συσχετισμό του και τη νοηματική αλληλεπίδρασή του με τις καλλιτεχνικές χορευτικές δράσεις που έγιναν εκεί το 1999. Η Hannah υποστηρίζει πως το κτίριο αποτελεί τομή στη μουσειακή αρχιτεκτονική, έχοντας τη δύναμη να μεταφέρει και να εγγράψει στο σώμα, αλλά και μέσω αυτού, έντονες μνημονικές εμπειρίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν το μουσείο εγκαινιάστηκε το 2001, η έκθεση των αντικειμένων υποστήριξε την αρχιτεκτονική πρόταση του Libeskind. Στις προθήκες του κτιρίου παρουσιάζονται προσωπικά αντικείμενα Γερμανών Εβραίων μέσω μίας βιογραφικής οπτικής, η οποία, ερχόμενη σε αντίθεση με την ιστορική-θεματική παρουσίαση των μόνιμων συλλογών του κυρίως μουσείου (Gorbey, 2001), λειτουργεί και ως ευκαιρία μνημόνευσης των θυμάτων (Hannah, 2006).

Τα μουσεία εκτός μουσείων: Όψεις του λαϊκού πολιτισμού (public culture)

Με τον όρο «λαϊκός πολιτισμός» εννοούμε μια νέα, κοσμοπολίτικη αρένα, μια «ζώνη αμφισβήτησης», όπου ιδιωτικά και κρατικά συμφέροντα, τρόποι έκφρασης του υψηλού ή του χαμηλού πολιτισμού, αλλά και διαφορετικές τάξεις και ομάδες διαμορφώνουν, αναπαριστούν και συζητούν τι είναι ο πολιτισμός (και τι θα έπρεπε να είναι). Ο λαϊκός πολιτισμός διαρθρώνεται και αποκαλύπτεται μέσα από ένα διαδραστικό σύστημα κοσμοπολίτικων εμπειριών και δομών, στις οποίες τα μουσεία και οι εκθέσεις αποτελούν σημαντικό τμήμα.

A. Appadurai – C. Breckenridge, 1999, σ. 407

Παρά τις προσπάθειες περιορισμού της στα όρια κτιρίων και ιστορικών χώρων, η μουσειακή κληρονομιά βρίσκει τρόπους να ξεφεύγει. Η γνώση με την οποία είναι επενδεδυμένη, οι τρόποι της συντήρησης, της αποκατάστασης, της παρουσίασης και της προβολής της μετουσιώνονται σε νέες εικόνες, λέξεις και υλικές φόρμες μέσα από πλήθος εκφάνσεων της καθημερινότητας.²⁷ Πολλές από αυτές γίνονται αυτονόητα αποδεκτές,

27. Βλ. ενδεικτικά Holtorf, 2005· 2007· Σολομών, 2005· 2010· Χαμηλάκης – Momigliano, (επιμ.), 2010 [2006]· Plantzos, 2012.

κάποτε χωρίς να συνειδητοποιούμε το μουσειακό πλαίσιο από το οποίο προέρχονται. Ένα έκθεμα γίνεται λογότυπο ενός δήμου, αναπαράγεται ως σουβενίρ, αγοράζεται ως ενθύμιο από έναν τουρίστα, για να του θυμίζει την επίσκεψή του σε έναν τόπο, γίνεται σκηνικό σε φολκλορικές ή αθλητικές εκδηλώσεις, μοτίβο σε διαφημίσεις, εμπορικά προϊόντα, θεματικά πάρκα και τηλεοπτικές σειρές, πηγή έμπνευσης, αναμνήσεων ή νοσταλγίας, αφορμή για τη διακόσμηση ενός δημόσιου ή ιδιωτικού χώρου κτλ., εκφράζοντας την πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς, την ιδιαιτερότητα ενός τόπου, την ταυτότητα των κατοίκων του ή των επισκεπτών του, τα συναισθήματά τους και τις σχέσεις τους, ή τη σύνδεση εμπορικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών διαδικασιών.

Οι επίσημες ερμηνείες των μουσειακών αντικειμένων φιλτράρονται και γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης από ποικίλες ομάδες μέσα από (τις δικές τους) αναπαραστάσεις (ακαδημαϊκών) αναπαραστάσεων, οι οποίες συχνά γίνονται εικόνες δίχως υλική υπόσταση, ενώ μεταφέρουν συγκεκριμένα μηνύματα στους αποδέκτες τους (Appadurai – Breckenridge, 1999· Macdonald, 1997α· Holtorf, 2005· 2007). Πολλές φορές, ένα ιδιότυπο είδος εθνικισμού της καθημερινότητας (banal nationalism), έννοια που εισήγαγε ο Michael Billig στο ομώνυμο βιβλίο του (1995), εκφράζεται μέσα από τη χρήση των αναπαραστάσεων αυτών.²⁸ Η δημιουργία και η κατανάλωσή τους εκφράζουν με τετριμμένο αλλά οικείο και άμεσο τρόπο την ταυτότητα των χρηστών τους. Συνιστά μια «σημαία που κυματίζει μέσα στη ρουτίνα της καθημερινότητας» (Billig, 1995, σ. 9), η οποία μπορεί να περνά απαρατήρητη, αν και σε περιπτώσεις κρίσης ή έντασης μπορεί να αποκτήσει ειδικό συμβολικό βάρος.

Πού τίθενται, άραγε, τα όρια της αυθεντικότητας σε όλες αυτές τις χρήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς; Συχνά, οι αναπαραστάσεις αυτές χαρακτηρίζονται κιτς, ευτελείς ή αδιάφορες, εξαιτίας του λεγόμενου μη αυθεντικού και εμπορικού χαρακτήρα τους (Holtorf, 2005, σ. 112-129), ενώ άλλοτε γίνονται αποδεκτές ως καλαισθητές εκφράσεις του «πνεύματος» ενός τόπου ή ως συνεχιστές μιας παλαιότατης τοπικής παράδοσης. Γεγονός είναι ότι προκαλούν και ενθαρρύνουν την κοινωνική ανάλυση καθώς αποτυπώνουν αξίες και σχέσεις. Μας κάνουν να σκεφτούμε τι είναι και πώς παράγεται ο λαϊκός πολιτισμός, πώς μετουσιώνεται η μουσειακή κληρονομιά σε σύγχρονη δημιουργία και εικόνα που καταναλώνεται καθημερινά και πώς οι άνθρωποι ιδιοποιούνται την επίσημη γνώση για τα αντικείμενα προκειμένου να δημιουργήσουν νέα, που υποστηρί-

28. Πρβ. Yalouri, 2001· Foster, 2002· Edensor, 2002.

ζουν τις ιδέες τους και μπορούν, με τη σειρά τους, να χαρακτηριστούν παραδοσιακά ή πρωτότυπα. Εντέλει, τα μουσεία επηρεάζουν τη δράση μας και τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον εαυτό μας και τον «άλλο», ακόμη και όταν δεν τα επισκεπτόμαστε.

ΑΡΧΑΝΕΣ, ΚΡΗΤΗ

Μουσειακή κληρονομιά και ιστορικότητα σε μία επαρχιακή κωμόπολη

Οι Αρχάνες είναι μια κωμόπολη 4.000 κατοίκων, περίπου 15 χιλιόμετρα νότια του Ηρακλείου της Κρήτης. Στην καθημερινότητα των ανθρώπων της συναντιούνται τρεις διαφορετικές κατηγορίες υλικού πολιτισμού με ρίζες

στο κοντινό ή μακρύτερο παρελθόν: σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της μινωικής περιόδου (3000-1100 π.Χ.), πέτρινα αρχοντικά που κτίστηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας οδήγησε σε οικονομική ευρωστία, και ένα χαρακτηριστικό αγροτικό τοπίο, το οποίο συνδέεται και αλληλεπιδρά με τις αναπαραστάσεις του πολιτισμού και των δύο παραπάνω περιόδων. Η εθνογραφική έρευνα (Solomon, 2007, σ. 246-323) αποκαλύπτει τους τρόπους διαμόρφωσης μιας τοπικής ιστορικής κουλτούρας με αφορμή τις χρήσεις της μουσειακής κληρονομιάς στο παρόν και τη σύνδεσή της με πλήθος κοινωνικών διαδικασιών: τη διαμόρφωση των δημόσιων χώρων, τις αναπτυξιακές επιλογές της τοπικής διοίκησης, την υποστήριξη ευρύτατων προγραμμάτων αναπαλαίωσης των αρχοντικών, την προβολή του τόπου για τουριστικούς και άλλους σκοπούς, τη μετατροπή του τοπίου σε θέαμα και, εντέλει, την ενσωμάτωση της έννοιας τόσο της παράδοσης όσο και της ευρωπαϊκότητας σε μια «ιστορικοποιημένη» εμπειρία του τόπου και των υλικών καταλοίπων του. Η ένταξη των αρχαιοτήτων στην καθημερινότητα των κοινωνικών σχέσεων παράγει έναν νέο λόγο για την αρχαιολογική ταυτότητα, την αισθητική, την αυθεντικότητα, την υλικότητα και τη μνήμη, αλλά και τις προσδοκίες των Αρχαιολογικών για το μέλλον.

Είναι γεγονός ότι ο οπτικός και υλικός πολιτισμός της καθημερινότητας που αφορμάται από τη μορφή ή τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς βρίσκει τρόπο να ξαναμπει στους εκθεσιακούς χώρους. Η κατάργηση των διακρίσεων ανάμεσα στην υψηλή τέχνη και τη λαϊκή δημιουργία, ανάμεσα στον «υψηλό» και τον «χαμηλό» πολιτισμό που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη πολιτισμική θεωρία, μεταφέρεται στο εσωτερικό των μουσείων· ειδικά όσα ενδιαφέρονται για την κοινωνική ιστορία συλλέγουν και παρουσιάζουν συχνά αντικείμενα καθημερινά, ευτελή ή κακόγουστα, ακόμη και τις προσωπικές συλλογές ενθυμίων που κατέχουν άσημοι ιδιώτες (Mason, 2006, σ. 16-17). Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι εκθέσεις στις οποίες περιλαμβάνονται υβριδικά αντικείμενα που εκφράζουν για τους χρήστες τους στοιχεία αυθεντικότητας και αντίκεινται στις καθιερωμένες επιστημολογικές κατηγοριοποιήσεις του εθνογραφικού ή του λαογραφικού (Lidchi, 1997, σ. 201). Πρόκειται για μια διαδικασία που διευκολύνεται από τη σχέση των μουσείων με το θέαμα συνολικά, από τα δυσδιάκριτα πλέον όρια ανάμεσα στο τι είναι και τι δεν είναι ένα μουσείο και την αλληλοεπικάλυψη ανάμεσα στις δραστηριότητες ενός

πολιτιστικού οργανισμού, μιας έκθεσης, ενός χώρου διασκέδασης, ακόμη και ενός εμπορικού κέντρου.

Επίλογος

Το μουσείο, αντί να περιορίζεται σε μια γεωγραφική θέση, είναι πλέον παντού, σαν μια διάσταση της ίδιας της ζωής.

J. Baudrillard, 1983, σ. 15-16

Ο Simon Knell, στην εισαγωγή του βιβλίου του *Museums in the Material World* (2007β, σ. 2-3), σημειώνει ότι, αν κάποτε το μουσείο αποτέλεσε την υλική ενσάρκωση της σκέψης του Διαφωτισμού, σήμερα αντιμετωπίζεται συχνά ως έκφραση ενός άλλου διαφωτισμού, αυτού της μετανεωτε- ρικότητας, στον οποίο τη θέση της ιστορίας έχουν καταλάβει οι έννοιες της ταυτότητας, της εξουσίας, της νομιμοποίησης, της υποταγής, της ανα- παράστασης και της κατασκευής. Ωστόσο, η μετανεωτερικότητα δεν συ- νιστά, όπως συχνά υποστηρίζεται, το θρίαμβο του σχετικισμού, αλλά ένα ερμηνευτικό πλαίσιο στο οποίο τίθενται σε αμφισβήτηση προγενέστερες επιστημονικές βεβαιότητες, αναδεικνύονται οι ιδεολογικές τους παράμε- τροι και, κυρίως, διαλύονται τα σύνορα μεταξύ των επιστημών.

Άραγε, στο πλαίσιο αυτό μπορεί το μουσείο να εκφράσει την όψη (ή, μάλλον, τις όψεις) της μετανεωτερικότητας και τις ταυτότητες που τη συνοδεύουν; Μπορεί να συμβαδίσει με την ανατροπή των παραδεδεγμέ- νων κατηγοριών της γνώσης, της πίστης στην αξία της ακαδημαϊκής ανα- παράστασης του κόσμου, αλλά και με την απόλυτη υπονόμηση της κοι- νωνικής ευνομίας, αυτής που ευαγγελίστηκε ο Διαφωτισμός όταν αξιο- ποιούσε τον εκπαιδευτικό ρόλο των μουσείων;

Οι θεωρίες του Jean Baudrillard (1983) για την κυριαρχία των σημείων στον μετανεωτερικό κόσμο, την προσομοίωση και την κενότητα των εικό- νων, αλλά και την ίδια τη μουσειοποίηση της ζωής, δηλαδή την τεχνητή οργάνωση του κόσμου, τον οποίο αναβιώνουμε σαν να είναι αληθινός (Prior, 2006, σ. 517-518), έχουν βρει πρόσφορο έδαφος σε σύγχρονες αναλύσεις μουσειακών δράσεων και εικονικών μουσειακών εμπειριών. Κριτική αμφισβήτηση δέχονται επίσης τα ερείσματα της σύγχρονης μου- σειακής δραστηριότητας σε μια καταναλωτική πρακτική που επηρεάζει όλους τους τομείς λειτουργίας του μουσείου, από τη συλλογή αντικειμέ- νων ως το μάρκετινγκ των εκθέσεων του (Walsh, 1992· Keene, 2006). Πα- ράλληλα, η Sharon Macdonald σε ένα σχετικά πρόσφατο κείμενό της

(2003) αναζητά τη δυνατότητα των μουσείων να αποτυπώσουν τα χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής ταυτότητας όπως την περιγράφουν οι σύγχρονοι στοχαστές: ως ασταθή και διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία που στηρίζεται στη μίξη πολιτιστικών στοιχείων, στην υβριδικότητα, στη ρευστότητα των ορίων. Μπορεί η έκφραση της εθνικής ταυτότητας που εξέφραζε το παραδοσιακό μουσείο να αντικατασταθεί από την έκφραση των νέων αυτών κοινωνικών στοιχείων ή, αναρωτιέται η συγγραφέας, το μουσείο θα μετατραπεί αναπόφευκτα σε ένα μουσείο του εαυτού του, «ένα μουσείο των μουσείων», στο οποίο θα παρουσιάζεται η ιστορία μιας παλαιάς και ξεπερασμένης πλέον τάξης πραγμάτων;

Στο ερώτημα αυτό απαντά με την περιγραφή ενός σύγχρονου μουσειακού εγχειρήματος, του Cartwright Hall στο Bradford («Transcultural Galleries»). Σε αυτό, η επιμελήτρια Nima Poovaya-Smith κλήθηκε να διοργανώσει μια μόνιμη διαπολιτισμική έκθεση, την «πρώτη μη αποικιακή παρουσίαση αντικειμένων» (Poovaya-Smith, 1998), που θα εξέφραζε την ποικιλία των ταυτοτήτων όπως τη συναντά κάποιος ανάμεσα στους κατοίκους του Bradford. Ινδοί και Πακιστανοί, πρώτης και δεύτερης γενιάς, Αφρικανοί, πληθυσμοί από την Καραϊβική, μουσουλμάνοι, ινδουιστές και σιχ ενεπλάκησαν σε μια μουσειακή δράση-παρουσίαση για το νόημα καλλιτεχνικών αντικειμένων που φανερώνουν πλήθος νοηματικών συνδέσεων ανάμεσα στα αντικείμενα και τους χρήστες-δημιουργούς τους. Πρόκειται για μια έκθεση που ήρε τις ταυτίσεις ανάμεσα στον τόπο, την κοινωνική ομάδα και τον πολιτισμό της, που συμβουλευτήκε τις κοινότητες χωρίς όμως να ακολουθεί τις απόψεις τους άκριτα, που διαπραγματεύτηκε τις σημασίες των αντικειμένων χωρίς να έχει προαποφασίσει το νόημα της ταυτότητας όσων σχετίζονται με τα εκτιθέμενα αντικείμενα.

Έστω και ως παράδειγμα μιας τάσης που διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια, το Cartwright Hall του Bradford φανερώνει τη δυνατότητα των μουσείων να λειτουργήσουν ως χώροι ανοικτοί σε άτομα, ομάδες, ερμηνείες, ταυτότητες και διαφορές.²⁹ Άλλωστε, ο πλουραλισμός και η μετανεωτερική έμφαση στην ασυνέχεια και την ανομοιομορφία δεν αποτελούν απλώς επιφυλάξεις απέναντι στην παντοκρατορία της ακαδημαϊκής ερμηνείας του κόσμου, αλλά δομικά στοιχεία ύπαρξης σε αυτόν. Το ίδιο ισχύει και με την απόλυτη απόρριψη της αντικειμενικής αλήθειας

29. Για πειραματισμούς σε χώρους μουσείων και εκθέσεων, οι οποίοι αξιοποιούν τη σύγχρονη μουσειακή θεωρία ανατρέποντας παραδοσιακές αναπαραστατικές διαδικασίες, βλ. Macdonald – Basu, 2007. Πρβ. Σολομών, 2011β.

και την αντικατάστασή της από την κυριαρχία των προσωπικών νοημάτων που αποδίδονται στα πράγματα.

Άλλωστε, όπως υποστήριξε η Beth Lord (2006) σε μια εκ νέου προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα στη σκέψη του Foucault και τη μουσειακή αναπαραστατική λειτουργία, το μουσείο λειτουργεί ως μεταμοντέρνος χώρος σε σχέση με μια σταθερή κριτική του παρελθόντος ακριβώς επειδή αποτελεί μέρος των αξιών αυτών του Διαφωτισμού που συγκροτούν τον σύγχρονο κριτικό έλεγχο της πρακτικής. Σε πείσμα της εξελικτικής έννοιας της προόδου, το μουσείο είναι προοδευτικό· προχωρά πέρα από το οικοδόμημα του Διαφωτισμού περί οικουμενικής αλήθειας επειδή είναι σε θέση να ασκεί κριτική σε αυτό.

Είναι σαφές ότι τα μουσεία δεν είναι πλέον ούτε οργανισμοί υποστήριξης της νεωτερικής τάξης, ούτε απλώς αναπαραστατικοί μηχανισμοί για την ανάλυση των οποίων θα μας αρκούσαν επεξεργασμένες εκδοχές της κοινωνικής θεωρίας. Πρόκειται, όπως ίσως φάνηκε από το κείμενο αυτό, για χώρους κοινωνικής δράσης που συμβάλλουν οι ίδιοι στην παραγωγή θεωρητικής σκέψης, καθώς μας προτρέπουν να σκεφτούμε πέρα από τη σημασία των εκθεμάτων τους, να συλλογιστούμε για ευρύτερες δομές και πρακτικές και, εντέλει, να αναρωτηθούμε για την ίδια την επιστημονική και κοινωνική δράση μας σε έναν «μουσειοποιημένο» κόσμο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αδάμ-Βελένη, Π. – Καλλιγά, Δ. – Μυτάκος, Α. – Σολομών, Ε. – Ζαχαριάδης, Σ. – Χατζή, Μ. (υπό έκδοση), «Το Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης: Από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», 24η συνάντηση για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (ΑΕΜΘ 2010, Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαρτίου 2011).
- Αδάμ-Βελένη, Π. – Σολομών, Ε. (2011), «Από την ανασκαφή στην έκθεση – Μουσειολογικές παράμετροι της έκθεσης του ΑΜΘ για τα αρχαία Καλίνδονα», 22η Συνάντηση για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (ΑΕΜΘ 2008), σ. 255-264.
- Άντερσον, Μ. (1997 [1983]), *Φαντασιακές κοινότητες – Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα.
- Βαρών-Βασάρ, Ο. (1998), «Η προβληματική των μουσείων της γενοκτονίας και της αντίστασης: Ευρωπαϊκό και αμερικανικό μοντέλο», στο Ο. Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, σ. 113-145.
- Βουδούρη, Δ. (2003), *Κράτος και μουσεία: Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Γιαλούρη, Ε. (1994), «Ο εποικισμός του Λονδίνου – 15.000 χρόνια μετανάστευσης

- από το εξωτερικό: Μια μουσειολογική πρόταση», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 51, σ. 59-63.
- (2010), «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Κ. Γιαννακόπουλος – Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη – Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 349-380.
- Γκαζή, Α. (1999), «Η έκθεση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα (1829-1909): Ιδεολογικές αφητηρίες – Πρακτικές προσεγγίσεις», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 73, σ. 45-53.
- (2010), «Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο», στο Ν. Μερούσης – Ε. Στεφανή – Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *IPIΣ – Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου, Κορηγία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη*, σ. 345-361.
- Γκαλινίκη, Σ. – Κεφαλίδου, Ε. – Κουκουβού, Α. – Μέλλιου, Ε. – Ξανθοπούλου, Κ. – Σουρέφ, Κ. (2008), «Οι νέες εκθέσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης: Οι ιστορικοί χρόνοι», *20η συνάντηση για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (ΑΕΜΘ 2006)*, σ. 403-412.
- Ζάχος, Κ. – Ντούζουγλη, Α. – Αγγέλη, Α. – Αδάμ, Ε. – Γιούνη, Π. – Κατσαδήμα, Ι. – Κοντογιάννη, Θ. – Κοτζαμποπούλου, Ε. – Πλιάκου, Γ. – Φάκλαρη, Υ. (2007), «Επανεκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων: Η μουσειολογική μελέτη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τχ. 41, σ. 35-168.
- Καλαμαρά, Π. – Αηδόνη, Σ. – Μούλιου, Μ. – Γλύτση, Ε. (2010), *Τέσσερις διαδρομές σ' ένα μουσείο – Η βόλτα σ' ένα μουσείο μοιάζει με ταξίδι μέσα στο χρόνο*, Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας/Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού.
- Καυταντζόγλου, Ρ. (2001), *Στη σκιά του ιερού βράχου – Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Ελληνικά Γράμματα – ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- (2003), «Περί λαογραφικών μουσείων, “λαϊκού πολιτισμού” και “κοινού” των μουσείων», στο Τ. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός, Εθνογραφικά*, τχ. 12-13, σ. 33-46.
- Κωτσάκης, Κ. (2001), «Από το έκθεμα στο νόημα: Η ερμηνεία στη σύγχρονη θεωρία της αρχαιολογίας», στο Μ. Σκαλτσά (επιμ.), *Η μουσειολογία στον 21ο αιώνα – Θεωρία και πράξη*, Εντευκτήριο, Θεσσαλονίκη, σ. 196-200.
- (2006 [1998]), «Το παρελθόν είναι δικό μας – Αναπαραστάσεις της ελληνικής Μακεδονίας», στο L. Meskell (επιμ.), *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο*, Κριτική, Αθήνα, σ. 77-106.
- (2008), «Υλικός πολιτισμός και ερμηνεία στη σύγχρονη αρχαιολογική θεωρία», στο Ν. Νικονάνου – Κ. Κασβίχης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο – Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 30-65.
- Μούλιου, Μ. (1999), «Από την ιστορία της αρχαιολογικής επιστήμης στην ανάγνωση μουσειακών εκθέσεων του παρελθόντος», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 73, σ. 53-59.
- (2001), «Η διαμόρφωση μουσειακής θεωρίας ως καθοριστικός παράγοντας για την καλύτερη άσκηση μουσειακής πρακτικής», στο Μ. Σκαλτσά (επιμ.), *Η μουσειολογία στον 21ο αιώνα – Θεωρία και πράξη*, Εντευκτήριο, Θεσσαλονίκη, σ. 201-209.
- (2005), «Μουσεία: Πεδία για την κατανόηση του κόσμου», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 2, σ. 9-17.
- Μούλιου, Μ. – Μπούνια, Α. (1999), «Μουσειακές εκθέσεις – Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 70, σ. 53-58.

- Μπούνια, Α. (2006), «Μουσεία και αντικείμενα: “Κατασκευάζοντας” τον κόσμο», στο Δ. Παπαγεωργίου – Ν. Μπουμπάρης – Ε. Μυριβήλη (επιμ.), *Πολιτιστική αναπαράσταση*, Κριτική, Αθήνα, σ. 141-164.
- Μπούνια, Α. – Γκαζή Α. (επιμ.), (2012), *Εθνικά μουσεία στη νότια Ευρώπη: Ιστορία και προοπτικές*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα.
- Μπούνια, Α. – Νικονάνου Ν. – Οικονόμου Μ. (επιμ.), (2008), *Η τεχνολογία στην υπηρεσία της πολιτισμικής κληρονομιάς: Διαχείριση – Εκπαίδευση – Επικοινωνία*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα.
- Μπουρντιέ, Π. (2002 [1979]), *Η διάκριση – Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα.
- Νάκου, Ε. (2001), *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός: Από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*, Νήσος, Αθήνα.
- Νικηφορίδου, Α. (2005), «Ανθρωποι και εργαλεία. Η ερμηνευτική προσέγγιση της νέας έκθεσης του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 2, σ. 43- 50.
- Οικονομίδου, Φ. (2009), «Ανθρωποι και αντικείμενα: Σχέσεις ζωής – Νέα αποκτήματα από δωρεές στο μουσείο – Η έκθεση», στο *Ανθρωποι και αντικείμενα: Σχέσεις ζωής*, Εκδόσεις Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη, σ. 35-47.
- Οικονόμου, Α. (2004), «Ανθρωπολογική έρευνα και εθνογραφικά μουσεία: Παραδείγματα από τον ελληνικό χώρο», στο *Μουσείο, επικοινωνία και νέες τεχνολογίες – Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Μουσειολογίας*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Μυτιλήνη, σ. 217-223.
- Οικονόμου, Μ. (2003), *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*, Κριτική, Αθήνα.
- Πλάντζος, Δ. (2009), «Η κιβωτός και το έθνος: Ένα σχόλιο για την υποδοχή του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 106, σ. 14-18.
- Πιρς, Σ. (2002 [1992]), *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Σερότα, Ν. (1999 [1997]), *Εμπειρία ή ερμηνεία: Το δίλημμα των μουσείων μοντέρνας τέχνης*, Άγρα, Αθήνα.
- Σκαλτσά, Μ. (επιμ.), (2001), *Η μουσειολογία στον 21ο αιώνα* (πρακτικά του ομώνυμου διεθνούς συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1997), Εκδόσεις Εντευκτηρίου, Θεσσαλονίκη.
- Σκουτέρη, Ε. (1994), «Λαογραφικά μουσεία, πολιτισμική ταυτότητα και ιστορική μνήμη: Όροι και επισημάνσεις», στο *Ο ρόλος των λαογραφικών μουσείων στα πλαίσια της ενωμένης Ευρώπης – Πρακτικά της Α΄ Συνάντησης Λαογραφικών Μουσείων των χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*, Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειολογίας, Αθήνα, σ. 49-70.
- (2003), «“Ό,τι δεν αξιόβηκα ν’ αποκτήσω τότε, αυτό κατέχω ακόμη.”: Για μια ανθρωπολογία της συλλογής», στο Τ. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός – Εθνογραφικά*, τχ. 12-13, σ. 47-79.
- Σολομών, Ε. (2005), «Το αρχαιολογικό μνημείο ως τοπίο: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις μιας γεωγραφικής έννοιας», *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, τχ. 1, σ. 74-97.
- (2006), «Προς μία ανθρωπολογική προσέγγιση της Κνωσού: Ζητήματα κρητικής ταυτότητας και μινωική κληρονομιά», *Πεπραγμένα του 9ου Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Ερευνών, Ηράκλειο, σ. 33-49.

- (2008), «Η έκθεση των νεολιθικών ευρημάτων στην αίθουσα Χουρμουζιάδη του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου: Μια ποιητική του θεσσαλικού παρελθόντος», Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (Λάρισα, 9-12 Νοεμβρίου 2006), Περιφέρεια Θεσσαλίας – Αλέξανδρος, σ. 48-65.
- (2010 [2006]), «Κνωσός. Κοινωνικές χρήσεις ενός αρχαιολογικού τοπίου», στο Γ. Χαμηλάκης – Ν. Momigliano (επιμ.), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα – Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, σ. 223-248.
- (2011α), «Ιστορία, μνήμη, αναπαράσταση: Παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», στο Γ. Αντωνίου – Σ.Ν. Δορδανάς – Ν. Ζάικος – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. 477-516.
- (2011β), «Τα μουσεία και η ανατροπή της εκθεσιακής τάξης: Παιχνίδια με τις αξίες του Διαφωτισμού», στο Κ. Χριστόπουλος κ.ά., *Αναφορά/Αναπαράσταση*, Futura, Αθήνα, σ. 29-33.
- (2012), «Αφηγούμενοι προσωπικές ιστορίες: Μια έκθεση για τους κατοίκους της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου», στο Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αγρός, οικία, κήπος, τόπος*, Εκδόσεις Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης – Ζήτης, Θεσσαλονίκη, σ. 185-211.
- Σταυριδής, Σ. (2006), «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σ. Σταυριδής (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 13-41.
- Τζωρτζάκη, Ν. – Νικηφορίδου, Α. (1999), «Κάθε χρόνο τέτοια μέρα... Μια έκθεση για την ιστορική μνήμη», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 73, σ. 59-65.
- Τζώρτζη, Κ. (2010), *Η χωρική αρχιτεκτονική των μουσείων*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα.
- Τοντόροφ, Τ. (1998), «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στο Ο. Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, σ. 150-198.
- Φουκώ, Μ. (1986 [1966]), *Οι λέξεις και τα πράγματα – Μια αρχαιολογία των επισημών του ανθρώπου*, Γνώση, Αθήνα.
- Χαμηλάκης, Γ. (2010 [2006]), «Το αποικιακό, το εθνικό και το τοπικό: Κληρονομίες του “μινωικού” παρελθόντος», στο Γ. Χαμηλάκης – Ν. Momigliano (επιμ.), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα – Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, σ. 197-221.
- (2012 [2007]), *Το έθνος και τα ερείπιά του – Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα.
- Χαμηλάκης, Γ. – Momigliano, Ν. (επιμ.), (2010 [2006]), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα – Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα.
- Χόντερ, Ι. – Χάτσον, Σ. (2010 [2003]), *Διαβάζοντας το παρελθόν – Τρέχουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδου, Α. (2006), *Το ελληνικό αρχαιολογικό μουσείο: Ο εκθέτης – Το έκθεμα – Ο επισκέπτης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Ξενογλώσση

- Albano, C. (2007), «Displaying Lives: The Narrative of Objects in Biographical Exhibitions», *Museum and Society*, τόμ. 5, σ. 15-28.

- Alberti, S.J. (2008), «Constructing Nature Behind Glass», *Museum and Society*, τόμ. 6, τχ. 2, σ. 73-97.
- Ames, M. (1992), *Cannibal Tours and Glass Boxes: The Anthropology of Museums*, University of British Columbia Press, Βανκούβερ.
- Appadurai, A. (επιμ.), (1986), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- (1995), «The Production of Locality», στο R. Fardon (επιμ.), *Counterworks: Managing the Diversity of Knowledge*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 204-225.
- (1996), *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη – Λονδίνο.
- Appadurai, A. – Breckenridge, C. (1999 [1992]), «Museums are Good to Think. Heritage on View in India», στο D. Boswell – J. Evans (επιμ.), *Representing the Nation: A Reader. Histories, Heritage and Museums*, Routledge – The Open University, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 404-420.
- Arigho, B. (2008), «Getting a Handle on the Past: The Use of Objects in Reminiscence Work», στο H.J. Chatterjee (επιμ.), *Touch in Museums: Policy and Practice in Object Handling*, Berg, Οξφόρδη, σ. 205-212.
- Bal, M. (1992), «Telling, Showing, Showing Off», *Critical Inquiry*, τόμ. 18, σ. 556-594.
- Barringer, T. – Flynn, T.J. (επιμ.), (1998), *Colonialism and the Object: Empire, Material Culture and the Museum*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Baudrillard, J. (1983), *Simulations. Semiotext(e)*, Νέα Υόρκη.
- Baxandall, M. (1991), «Exhibiting Intention: Some Preconditions of the Visual Display of Culturally Purposeful Objects», στο I. Karp – S. D. Lavine (επιμ.), *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press, Ουάσιγκτον, σ. 33-41.
- Bender, B. (1997), «Multivocalism in Practice: Alternative Views of Stonehenge», στο G.T. Denford (επιμ.), *Representing Archaeology in Museums, vol. 22: The Museum Archaeologist*, Society of Museum Archaeologists, Ουίντσεστερ, σ. 55-58.
- (1998), *Stonehenge. Making Space*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη.
- Bennett, T. (1995), *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Bhabha, H.K. (1994), *The Location of Culture*, Routledge, Λονδίνο.
- Billig, M. (1995), *Banal Nationalism*, Sage Publications, Λονδίνο.
- Blain, J. – Wallis, R.J. (2004), «Sacred Sites, Contested Rites/Rights. Contemporary Pagan Engagements with the Past», *Journal of Material Culture*, τόμ. 9, τχ. 3, σ. 237-261.
- Bohlin, A. (1998), «The Politics of Locality. Memories of District six in Cape Town», στο N. Lovell (επιμ.), *Locality and Belonging*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 168-188.
- Boswell, D. – Evans, J. (επιμ.), (1999), *Representing the Nation: A Reader. Histories, Heritage and Museums*, Routledge – The Open University, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Bouquet, M. (επιμ.), (2001), *Academic Anthropology and the Museum: Back to the Future*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη.
- (2004 [2000]), «Thinking and Doing Otherwise: Anthropological Theory in Exhibitionary Practice», στο B. Messias Carbonell (επιμ.), *Museum Studies. An Anthology of Contexts*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 193-207.
- Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- (1990), *The Logic of Practice*, Polity Press, Κέιμπριτζ.

- Bourdieu, P. – Darbel, A. (1991 [1966]), *The Love of Art*, Polity Press, Κέιμπριτζ.
- Buchli, V. (επιμ.), (2002α), *The Material Culture Reader*, Berg, Οξφόρδη.
- (2002β), «Introduction», στο V. Buchli (επιμ.), *The Material Culture Reader*, Berg, Οξφόρδη, σ. 1-22.
- Butler, B. (2006), «Heritage and the Present Past», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 463-479.
- Carmichael, D.L. – Hubert, J. – Reeves, B. – Schanche, A. (επιμ.), (1994), *Sacred Sites, Sacred Places*, Routledge, Λονδίνο.
- Casey, V. (2005), «Staging Meaning Performance in the Modern Museum», *TDR: The Drama Review*, τόμ. 49, τχ. 3, σ. 78-95.
- Clifford, J. (1988), *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη.
- (1997), *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη.
- Cole, T. (2004), «Nativization and Nationalization: A Comparative Landscape Study of Holocaust Museums in Israel, the US and the UK», *Journal of Israeli History*, τόμ. 23, τχ. 1, σ. 130-145.
- Conn, S. (2006), «Science Museums and the Culture Wars», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 494-508.
- Connerton, P. (1989), *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Coombs, A. (1994), *Reinventing Africa: Museums, Material Culture and Popular Imagination*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο.
- Corsane, G. (επιμ.), (2005), *Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader*, Routledge, Λονδίνο.
- Crane, S.A. (επιμ.), (2000α), *Museums and Memory*, Stanford University Press, Στάνφορντ.
- (2000β), «Introduction: On Museums and Memory», στο S.A. Crane (επιμ.), *Museums and Memory*, Stanford University Press, Στάνφορντ, σ. 1-13.
- (2004 [1997]), «Memory, Distortion, and History in the Museum», στο B. Messias Carbonell (επιμ.), *Museum Studies. An Anthology of Contexts*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 318-34.
- (2006), «The Conundrum of Ephemerality», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 98-109.
- Crooke, E. (2006), «Museums and Community», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ.170-185.
- (2008), «An Exploration of the Connections Among Museums, Community and Heritage», στο B. Graham – P. Howard (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, Ashgate, Άλντερσοτ, σ. 415-424.
- Dallas, C. (2007α), «An Agency-Oriented Approach to Digital Curation Theory and Practice», στο J. Trant – D. Bearman (επιμ.) *International Cultural Heritage Informatics Meeting (ICHIM07): Proceedings*, Archives & Museum Informatics, Τορόντο (διαθέσιμο στο <http://www.archimuse.com/ichim07/papers/dallas/dallas.html>, τροποποίηση από το συγγραφέα: Αύγουστος 2008).
- (2007β), «Archaeological Knowledge, Virtual Exhibitions and the Social Construction of Meaning», στο P. Moscati (επιμ.), *Virtual Museums and Archaeology: The Contribution of the Italian National Research Council, Archeologia e Calcolatori*, τχ. 1 (Παράρτημα), Insegna del Giglio, Ρώμη, σ. 31-64.

- Damaskos, D. – Plantzos, D. (επιμ.), (2008), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, Benaki Museum, Αθήνα (Παράρτημα 3).
- Danforth, L.M. (1984), «The Ideological Context of the Search for Continuities in Greek Culture», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 2, σ. 53-85.
- Deloche, B. (2001), *Le Musée Virtuel: Vers une Éthique des Nouvelles Images*, Presses Universitaires de France, Παρίσι.
- Denford, G.T. (επιμ.), (1997), *Representing Archaeology in Museums, The Museum Archaeologist*, τόμ. 22, Society of Museum Archaeologists, Ουίντσεστερ.
- Dias, N. (1994), «Looking at Objects: Memory, Knowledge in Nineteenth-Century Ethnographic Displays», στο G. Robertson – M. Mash – L. Tickner – J. Bird – B. Curtis – T. Putnam (επιμ.), *Traveller's Tales: Narratives of Home and Displacement*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 164-176.
- Duffy, T.M. (2001), «Museums of “Human Suffering” and the Struggle for Human Rights», *Museum International*, τόμ. 53, σ. 10-16.
- Duncan, C. (1995), *Civilising Rituals. Inside Public Art Museums*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Durrans, B. (1988), «The Future of the Other: Changing Cultures on Display in Ethnographic Museums», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 144-169.
- Edensor, T. (2002), *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη.
- Eriksen, T.H. (2001), *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*, Pluto Press, Λονδίνο.
- Fabian, J. (1983), *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη.
- Feeley-Harnik, G. (1996), «Against the Motion. Debate on “The Past is a Foreign Country”», στο T. Ingold (επιμ.), *Key Debates in Anthropology*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 212-218.
- Fentress, J. – Wickham, C. (1992), *Social Memory: New Perspectives on The Past*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Fforde, C. (2004), *Collecting the Dead: Archaeology and the Reburial Issue*, Duckworth, Λονδίνο.
- Fladmark, J.M. (επιμ.), (2000), *Heritage and Museums: Shaping National Identity*, Donhead Publishing, Σάφτσμπεου.
- Forty, A. – Küchler, S. (επιμ.), (1999), *The Art of Forgetting*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη.
- Foster, R.J. (2002), *Materialising the Nation. Commodities, Consumption and Media in Papua New Guinea*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον – Ιντιανάπολις.
- Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη.
- Friedländer, S. (επιμ.), (1992), *Probing the limits of Representation: Nazism and the Final Solution*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη.
- Fritsch, J. (επιμ.), (2011), *Museum Gallery Interpretation and Material Culture*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Geismar, H. – Tilley, Ch. (2003), «Negotiating Materiality: International and Local Museum Practices at the Vanuatu Cultural Centre and National Museum», *Oceania*, τόμ. 73, τχ. 3, σ. 170-188.

- Gell, A. (1998), *Art and Agency. An Anthropological Theory*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Macmillan, Λονδίνο.
- (1984), *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Κέμπριτζ.
- Giebelhausen, M. (επιμ.), (2003), *The Architecture of the Museum: Symbolic Structures, Urban Contexts*, Manchester University Press, Μάντσεστερ.
- Goldwater, R. (2004 [1938]), «The Development of Ethnological Museums», στο B. Messias Carbonell (επιμ.), *Museum Studies. An Anthology of Contexts*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 133-138.
- Gorbey, K. (2001), «The Vision and the Exhibitions», στο Jewish Museum Berlin, *Stories of an Exhibition. Two Millenia of German Jewish History*, Jewish Museum Berlin, Βερολίνο, σ. 18-23.
- Gosden, C. – Marshall, Y. (1999), «The Cultural Biography of Objects», *World Archaeology*, τόμ. 31, τχ. 2, σ. 169-178.
- Grammenos, D.V. (2011), «The reconstruction and redisplay of the Archaeological Museum of Thessaloniki», *Μουσειολογία*, τχ. 6, σ. 21-29 (διαθέσιμο στο <http://museology.ct.aegean.gr/articles/2011104165244.pdf>, πρόσβαση: 15/11/2012.)
- Greenberg, R. – Ferguson, B.W. – Nairne, S. (επιμ.), (1996), *Thinking About Exhibitions*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Greenhalgh, P. (1988), *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939*, Manchester University Press, Μάντσεστερ.
- Grognet, F. (2004 [2001]), «Ethnology: A Science on Display», στο B. Messias Carbonell (επιμ.), *Museum Studies. An Anthology of Contexts*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 175-180.
- Gupta, A. – Ferguson J. (επιμ.), (1997), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*, University of California Press, Μπέρκλεϊ.
- Hall, S. (1992), «The West and the Rest: Discourse and Power», στο S. Hall – B. Gieben (επιμ.), *Formations of Modernity*, Polity Press, Κέμπριτζ, σ. 275-320.
- (1999 [1993]), «Culture, Community, Nation», στο D. Boswell – J. Evans (επιμ.), *Representing the Nation: A Reader. Histories, Heritage and Museums*, Routledge – The Open University, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 33-44.
- Hallam, E. – Street, B. (επιμ.), (2000), *Cultural Encounters. Representing Otherness*, Routledge, Λονδίνο.
- Hamilakis, Y. – Anagnostopoulos, A. (επιμ.), (2009), *Archaeological Ethnographies*, Maney, Λονδίνο (*Public Archaeology*, ειδική διπλή έκδοση, τόμ. 8, τχ. 2-3).
- Hamilakis, Y. – Yalouri, E. (1996), «Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society», *Antiquity*, τόμ. 70, σ. 117-129.
- (1999), «Sacralising the Past: Cults of Archaeology in Modern Greece», *Archaeological Dialogues*, τόμ. 6, τχ. 2, σ. 115-160.
- Handler, R. – Gable, E. (1997), *The New History in an Old Museum: Creating the Past at Colonial Williamsburg*, Duke University Press, Ντάραμ.
- Hannah, D. (2006), «The Jewish Museum of Berlin – Dancing Between the Lines», *Idea Journal*, σ. 26-41.
- Haraway, D.J. (1984), «Teddy Bear Patriarchy: Taxidermy in the Garden of Eden, New York City, 1908-1936», *Social Text*, τόμ. 11, σ. 20-64.
- Hecht, A. (2004), *Past, Place and People. An Ethnography of Museum Consumption*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College London.

- Henderson, A. – Kaeppeler, A.L. (επιμ.), (1997), *Exhibiting Dilemmas: Issues of Representation at the Smithsonian*, Smithsonian Institution Press, Ουάσινγκτον.
- Herzfeld, M. (1982), *Ours Once More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, University of Texas Press, Όστιν.
- (2003), «Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 45, τχ. 2, σ. 281-310.
- Hill, K. (επιμ.), (2012), *Museums and Biographies*, Boydell and Brewer Ltd, Ούντινμπριτζ.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (επιμ.), (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Hodder, I. (επιμ.), (1989), *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression*, Unwin Hyman, Λονδίνο.
- (επιμ.), (2001), *Archaeological Theory Today*, Polity Press, Κέιμπριτζ.
- Hodge, R. – D'Souza, W. (1979), «The Museum as a Communicator: A Semiotic Analysis of the Western Australian Museum Aboriginal Gallery, Perth», *Museum*, τόμ. 31, τχ. 4, σ. 251-267.
- Holtorf, C.J. (2005), *From Stonehenge to Las Vegas: Archaeology as Popular Culture*, Altamira Press, Ουόλνγκτ Κρικ.
- (2007), *Archaeology is a Brand! The Meaning of Archaeology in Contemporary Popular Culture*, Archaeopress & Left Coast Press, Οξφόρδη.
- Hooper-Greenhill, E. (1992), *Museums and the Shaping of Knowledge*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη [ελλην. έκδ. (2006), *Το μουσείο και οι πρόδρομοί του*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα].
- (1994), *Museums and their Visitors*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (επιμ.), (1995), *Museum: Media: Message*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (επιμ.), (1997), *Cultural Diversity: Developing Museum Audiences in Britain*, Leicester University Press, Λονδίνο – Ουάσινγκτον.
- (2000), *Museums and the Interpretation of Visual Culture*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Horne, D. (1984), *The Great Museum: the Re-Presentation of History*, Pluto, Λονδίνο – Σύδνεϋ.
- Hoskins, A. (2003), «Signs of the Holocaust: Exhibiting Memory in a Mediated Age», *Media, Culture & Society*, τόμ. 25, τχ. 1, σ. 7-22.
- Hoskins, J. (1998), *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives*, Routledge, Λονδίνο.
- (2006), «Agency, Biography and Objects», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 74-84.
- Ingold, T. (1996), *Key Debates in Anthropology*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Jewish Museum Berlin (2005), *Discovering the Jewish Museum Berlin*, Βερολίνο.
- Jordanova, L. (1989), «Objects of Knowledge: A Historical Perspective on Museums», στο P. Vergo (επιμ.), *The New Museology*, Reaktion Books, Λονδίνο, σ. 22-40.
- (2000), «History "Otherness" and Display», στο E. Hallam – B. Street (επιμ.), *Cultural Encounters: Representing "Otherness"*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 245-259.
- Just, R. (1989), «Triumph of the Ethnos», στο E. Tonkin – M. McDonald – M. Chapman (επιμ.), *History and Ethnicity*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 71-88.

- Kaplan, F. (επιμ.), (1994), *Museums and the Making of "Ourselves". The Role of Objects in National Identity*, Leicester University Press, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (2006), «Making and Remaking National Identities», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη, σ. 152-169.
- Karp, I. (1992), «Introduction: Museums and Communities – The Politics of Public Culture», στο I. Karp – C. Mullen Kreamer – S.D. Lavine (επιμ.), *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Smithsonian Institution Press, Ουάσιγκτον, σ. 1-17.
- Karp, I. – Lavine, S. (επιμ.), (1991), *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press, Ουάσιγκτον.
- Karp, I. – Mullen Kraemer, C. – Lavine, S.D. (επιμ.), (1992), *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Smithsonian Institution Press, Ουάσιγκτον.
- Kavanagh, G. (1990), *History Curatorship*, Leicester University Press, Λέστερ.
- (επιμ.), (1991), *Museum Languages: Objects and Texts*, Leicester University Press, Λέστερ – Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (επιμ.), (1996), *Making Histories in Museums*, Leicester University Press, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (2000), *Dream Spaces: Memory and the Museum*, Leicester University Press, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Keene, S. (2006), «All That is Solid? Museums and the Post-Modern», *Public Archaeology*, τόμ. 5, τχ. 3, σ. 185-198.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998), *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*, University of California Press, Μπέρκλεϊ.
- Knell, S.J. (επιμ.), (2007α), *Museums in the Material World*, Routledge, Άμπινγκτον.
- (2007β), «Museums, Reality and the Material World», στο S.J. Knell (επιμ.), *Museums in the Material World*, Routledge, Άμπινγκτον, σ. 1-28.
- Kopytoff, I. (1986), «The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process», στο A. Appadurai (επιμ.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, σ. 64-91.
- La Capra, D. (1994), *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Cornell University Press, Ιθάκα – Λονδίνο.
- Layton, R. – Thomas, J. – Stone, P. (επιμ.), (2001), *The Destruction and Conservation of Cultural Property*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Libeskind, D. (2001), *Daniel Libeskind: The Space of Encounter*, Thames & Hudson, Λονδίνο.
- Lidchi, H. (1997), «The Poetics and the Politics of Exhibiting Other Cultures», στο S. Hall (επιμ.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, Sage Publications and The Open University, Λονδίνο – Θάουζεντ Όουκς – Νέο Δελχί, σ. 151-222.
- Linenthal, E.T. (1995), *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum*, Penguin, Νέα Υόρκη.
- Lord, B. (2006), «Foucault's Museum: Difference, Representation, and Genealogy», *Museum and Society*, τόμ. 4, τχ. 1, σ. 1-14.
- Lowenthal, D. (1985), *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Lubar, S. – Kingery, W.D. (επιμ.), (1993), *History from Things: Essays on Material Culture*, Smithsonian Institution Press, Ουάσιγκτον – Λονδίνο.
- Luke, T.W. (1992), *Shows of Force: Power, Politics and Ideology in Art Exhibitions*, Duke University Press, Ντάραμ.

- Lumley, R. (επιμ.), (1988α), *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (1988β), «Introduction», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 1-22.
- (2005), «The Debate on Heritage Reviewed», στο G. Corsane (επιμ.), *Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 15-25.
- Macdonald, S. (1996), «Theorizing Museums: An Introduction», στο S. Macdonald – G. Fyfe (επιμ.), *Theorizing Museums*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 1-18.
- (1997α), *Reimagining Culture. Histories, Identities and the Gaelic Renaissance*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη.
- (1997β), «A People's Story: Heritage, Identity and Authenticity», στο C. Rojek – J. Urry (επιμ.), *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, Routledge, σ. 155-175.
- (1997γ), «The Museum as Mirror. Ethnographic Reflections», στο A. James – J. Hockey – A. Dawson (επιμ.), *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 161-76.
- (επιμ.), (1998), *The Politics of Display: Museums, Science, Culture*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (2002) *Behind the Scenes at the Science Museum*, Berg, Οξφόρδη.
- (2003), «Museums, National, Postnational and Transcultural Identities», *Museum and Society*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 1-16.
- (επιμ.), (2006), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη [ελλην. έκδ. (2012), *Μουσείο και μουσειακές σπουδές: Ένας πλήρης οδηγός*, Εκδόσεις Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα].
- (2009), *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremburg and Beyond*, Routledge, Αμπινγκτον.
- Macdonald, S. – Basu, P. (επιμ.), (2007), *Exhibition Experiment*, Blackwell, Λονδίνο.
- Macdonald, S. – Fyfe, G. (επιμ.), (1996), *Theorizing Museums: Representing Identity and Diversity in a Changing World*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Macdonald, S. – Silverstone, R. (1990), «Rewriting the Museums' Fictions: Taxonomies, Stories and Readers», *Cultural Studies*, τόμ. 4, τχ. 2, σ. 176-191.
- MacLeod, S. (επιμ.), (2005), *Reshaping Museum Space: Architecture, Design, Exhibitions*, Routledge, Λονδίνο.
- Marstine, J. (επιμ.), (2005), *New Museum Theory and Practice*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Mason, R. (2006), «Cultural Theory and Museum Studies», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 17-32.
- McClellan, A. (2008), *The Art Museum from Boullée to Bilbao*, University of California Press, Μπέρκλεϊ – Λος Άντζελες.
- McLean, F. (2005), «Museums and National Identity», *Museum and Society*, τόμ. 3, τχ. 1, σ. 1-4.
- Merriman, N. (1997), «The Peopling of London Project», στο E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *Cultural Diversity: Developing Museum Audiences in Britain*, Leicester University Press, Λονδίνο – Ουάσιγκτον, σ. 119-148.
- (1999), «Introduction», στο N. Merriman (επιμ.), *Making Early Histories in Museums*, Leicester University Press, Λέστερ – Νέα Υόρκη, σ. 1-11.
- (2000), «The Crisis of Representation in Archaeological Museums», στο F.P. McManamon – A. Hatton (επιμ.), *Cultural Resource Management in Contemporary*

- Society: Perspectives on Managing and Presenting the Past*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 300-309.
- Messias Carbonell, B. (επιμ.), (2004), *Museum Studies. An Anthology of Contexts*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Miller, D. (1987), *Material Culture and Mass Consumption*, Blackwell, Οξφόρδη.
- (1998), «Introduction. Why some things matter», στο D. Miller (επιμ.), *Material Cultures. Why Some Things Matter*, University of Chicago Press, Σικάγο, σ. 3-21.
- (2007), «Artefacts and the Meaning of Things», στο S.J. Knell (επιμ.), *Museums in the Material World*, Routledge, Άμπινγκτον, σ.166-186.
- Miller, D. – Tilley, Ch. (1996), «Editorial», *Journal of Material Culture*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 5-14.
- Milton, S. (επιμ.), (1991), *In Fitting Memory: The Art and Politics of Holocaust Memorials*, Wayne State University Press, Ντρωρόιτ.
- Mitchell, T. (1988), *Colonizing Egypt*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.
- Mouliou, M. (1996), «Ancient Greece, Its Classical Heritage and the Modern Greeks: Aspects of Nationalism in Museum Exhibitions», στο J.A. Atkinson – I. Banks – J. O'Sullivan (επιμ.), *Nationalism and Archaeology*, Cruithne Press, Γλασκόβη, σ. 174-199.
- (2008), «Museum Representations of the Classical Past in Post-War Greece; A Critical Analysis», στο D. Damaskos – D. Plantzos (επιμ.), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece*, Benaki Museum, Αθήνα, σ. 83-109 (Παράρτημα 3).
- Mouliou, M. – Kalessopoulou, D. (2011), «Emblematic Museum Objects of National Significance. In Search of Their Multiple Meanings and Values», στο S. Dudley – A.J. Barnes – J. Binnie – J. Petrov – J. Walklate (επιμ.), *The Thing About Museums. Objects and Experience, Representation and Contestation*, Routledge, Λονδίνο, σ. 47-68.
- Nora, P. (1998), «General Introduction: Between Memory and History», στο P. Nora – L.D. Kritzman (επιμ.), *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, σ. 1-20.
- O'Hanlon, M. (1993), *Paradise: Portraying the New Guinea Highlands*, British Museum Press, Λονδίνο.
- Owen, J. (1996), «Making Histories from Archaeology», στο G. Kavanagh (επιμ.), *Making Histories in Museums*, Leicester University Press, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 200-215.
- Papaconstantinou, D. (2008), «The Materiality of Cultural Information and its Absence: Digital Curation from an Archaeological Perspective», στο *Annual Conference of CIDOC* (Αθήνα, 15-18 Σεπτεμβρίου 2008), διαθέσιμο στο <http://cidoc.mediahost.org/archive/cidoc2008/Documents/papers/drfile.2008-06-77.pdf> (πρόσβαση: 6/11/2012).
- Patraka, V.M. (1996), «Spectacles of Suffering: Performing Presence, Absence and Historical Memory at US Holocaust Museums», στο E. Diamond (επιμ.), *Performance and Cultural Politics*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 89-107.
- Pearce, S.M. (επιμ.), (1989), *Museum Studies in Material Culture*, Leicester University Press, Λέστερ.
- (επιμ.), (1990α), *Objects of Knowledge*, Athlone Press, Λονδίνο – Ατλάντικ Χάιλαντς.
- (1990β), *Archaeological Curatorship*, Leicester University Press, Λέστερ.
- (1994), *Interpreting Objects and Collections*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- (1995), *On Collecting: An Investigation into Collecting in the European Tradition*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.

- (1997), *Experiencing Material Culture in the Western World*, Leicester University Press, Λονδίνο – Ουάσιγκτον.
- (1999), «Presenting Archaeology», στο N. Merriman (επιμ.), *Making Early Histories in Museums*, Leicester University Press, Λέστερ – Νέα Υόρκη, σ. 12-27.
- Peers, L. – Brown, A.K. (επιμ.), (2003), *Museums and Source Communities: A Routledge Reader*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Philips, R. (2003), «Community Collaboration in Exhibition: Toward a Dialogic Paradigm. Introduction», στο L.L. Peers – A.K. Brown (επιμ.), *Museums and Source Communities: A Routledge Reader*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 153-170.
- Plantzos, D. (2012), «The Kouros of Keratea: Constructing Subaltern Pasts in Contemporary Greece», *Journal of Social Archaeology*, τόμ. 12, τχ. 2, σ. 220-244.
- Poovaya-Smith, N. (1998), «Keys to the Magic Kingdom: The New Transcultural Collections of Bradford Art Galleries and Museums», στο T. Barringer – T. Flynn (επιμ.), *Colonialism and the Object. Empire, Material Culture and the Museum*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 111-129.
- Porter, G. (1988), «Putting your House in Order: Representation of Women and Domestic Life», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 102-127.
- Prior, N. (2006), «Postmodern Restructurings», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 509-524.
- Rao, N. – Reddy, C.R. (2001), «Ayodhya, the Print Media and Communalism», στο R. Layton – P.G. Stone – J. Thomas (επιμ.), *Destruction and Conservation of Cultural Property*, Routledge, Λονδίνο, σ. 139-156.
- Ross, M. (2004), «Interpreting the New Museology», *Museum and Society*, τόμ. 2, τχ. 2, σ. 84-103.
- Rowlands, M. (1993), «The Role of Memory in the Transmission of Culture», *World Archaeology*, τόμ. 25, τχ. 2, σ. 141-151.
- (2002), «Heritage and Cultural Property», στο V. Buchli (επιμ.), *The Material Culture Reader*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, σ. 105-114.
- (2006), «Presentation and Politics», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 443-445.
- Rowlands, M. – Tilley, Ch. (2006), «Monuments and Memorials», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 500-515.
- Said, E. (1993), *Culture and Imperialism*, Chatto & Windus, Λονδίνο.
- Samuel, R. (1994), *Theatres of Memory. Vol. 1: Past and Present in Contemporary Culture*, Verso, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Sandell, R. (επιμ.), (2002) *Museums, Society, Inequality*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Saumarez-Smith, C. (1989), «Museums, Artefacts and Meanings», στο P. Vergo (επιμ.), *The New Museology*, Reaktion Books, Λονδίνο, σ. 6-21.
- Schneider, B. (1999), *Daniel Libeskind: Jewish Museum Berlin*, Prestel, Μόναχο.
- Shankland, D. (1996), «The Anthropology of an Archaeological Presence», στο I. Hodder (επιμ.), *On the Surface: The Re-Opening of Çatalhöyük*, MacDonald Institute for Archaeological Research, Κέιμπριτζ, σ. 349-358.
- Shelton, A.A. (επιμ.), (2001α), *Collectors: Individuals and Institutions*, Horniman Museum, Λονδίνο.

- (επιμ.), (2001β), *Collectors: Expressions of Self and Other*, Horniman Museum, Λονδίνο.
- (2006α), «Museums and Museum Displays», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 480-499.
- (2006β), «Museums and Anthropologies: Practices and Narratives», στο S. Macdonald (επιμ.), *A Companion to Museum Studies*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 64-80.
- Sherman, D.J. – Rogoff, I. (επιμ.), (1994), *Museum Culture. Histories, Discourses, Spectacles*, Routledge, Λονδίνο.
- Silverstone, R. (1989), «Heritage as Media: Some Implications for Social Research», στο D. Uzzell (επιμ.), *Heritage Interpretation*, τόμ. 2, Frances Pinter, Λονδίνο, σ. 138-148.
- (1994), «The Medium is the Museum: On Objects and Logics in Times and Spaces», στο R.S. Miles – L. Zavala (επιμ.), *Towards the Museum of the Future. New European Perspectives*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 161-176.
- Simpson, M.G. (1996), *Making Representations. Museums in the Post-Colonial Era*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Solomon, E. (2007), *Multiple «Historicities» on the Island of Crete: The Significance of Minoan Heritage in Everyday Life*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College London.
- (2008), «Getting Lost in the Labyrinth: Tourists at the Site of Knossos», στο O. Menozzi – M.L. di Marzio – D. Fossataro (επιμ.), *Proceedings of the 9th Symposium on Mediterranean Archaeology (Chieti, 24-26 February 2005)*, *British Archaeological Reports. International Series, no 1739*, Archaeopress, Οξφόρδη, σ. 455-461.
- (υπό έκδοση), «“Entangled” Archaeological Objects: A Debate on the Significance of Museum Practice», *Museums and Difficult Heritage*, Acts of the ICMAH Annual Conference (Ελσίνκι, 16-18 Ιουνίου 2011).
- Stocking, G.W.Jr. (επιμ.), (1985), *Objects and Others: Essays on Museums and Material Culture*, University of Wisconsin Press, Μάντισον.
- Taborsky, E. (1990), «The Discursive Object», στο S. Pearce (επιμ.), *Objects of Knowledge*, Athlone Press, Λονδίνο – Ατλάντικ Χάιλαντς, σ. 50-77.
- Thomas, S. – Mintz, A. (επιμ.), (1998), *The Virtual and the Real: Media in the Museum*, American Association of Museums, Ουάσιγκτον.
- Tilley, Ch. (1999), *Metaphor and Material Culture*, Blackwell, Οξφόρδη.
- (2001), «Ethnography and Material Culture», στο P. Atkinson – A. Coffey – S. Delamont – J. Lofland – L. Lofland (επιμ.), *The Sage Handbook of Ethnography*, Sage Publishers, Λονδίνο, σ. 258-272.
- (2002), «Metaphor, Materiality and Interpretation», στο V. Buchli (επιμ.), *The Material Culture Reader*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, σ. 23-26.
- (2006), «Objectification», στο Ch. Tilley – W. Keane – S. Küchler – M. Rowlands – P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο, σ. 60-73.
- Tilley, Ch. – Keane, W. – Küchler, S. – Rowlands, M. – Spyer, P. (επιμ.), (2006), *Handbook of Material Culture*, Sage, Λονδίνο.
- Toundassaki, I. – Caftantzoglou, R. (2005), «Narrations de l'identité culturelle grecque: les trois musées nationaux d'Athènes», *Ethnologie Française*, τόμ. XXXV, τχ. 2, σ. 229-242.
- Turkle, S. (επιμ.), (2007), *Evocative Objects: Things We Think With*, MIT Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη.

- Vergo, P. (επιμ.), (1989), *The New Museology*, Reaktion Books, Λονδίνο.
- Voudouri, D. (2010), «Law and the Politics of the Past: Legal Protection of Cultural Heritage in Greece», *International Journal of Cultural Property*, τόμ. 17, σ. 547-568.
- Walsh, K. (1992), *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Post-modern World*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Watson, S. (επιμ.), (2007), *Museums and their Communities*, Routledge, Λονδίνο.
- Weil, S.E. (1999), «From Being About Something to Being for Somebody: The Ongoing Transformation of the American Museum», *Daedalus*, τόμ. 128, σ. 229-258.
- West, B. (1988), «The Making of the English Working Past. A Critical View of the Ironbridge Gorge Museum», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time-Machine: Putting Cultures on Display*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, σ. 35-62.
- Whitehead, C. (2005), *The Public Art Museum in Nineteenth-Century Britain: The Development of the National Gallery*, Ashgate, Άλντερσοτ.
- (2011), *Interpreting Art in Museum and Galleries*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη.
- Yalouri, E. (2001), *The Acropolis: Global Fame, Local Claim*, Berg, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη.
- Yates, T. (1990), «Jacques Derrida: “There is Nothing Outside of the Text”», στο Ch. Tilley (επιμ.), *Reading Material Culture. Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 206-280.
- Young, J.E. (1993), *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, Ντου Χέιβεν – Λονδίνο.
- Zolberg, V.L. (1996), «Museums as Contested Sites of Remembrance: The Enola Gay Affair», στο S. Macdonald – G. Fyfe (επιμ.), *Theorizing Museums*, Blackwell, Οξφόρδη, σ. 69-82.